

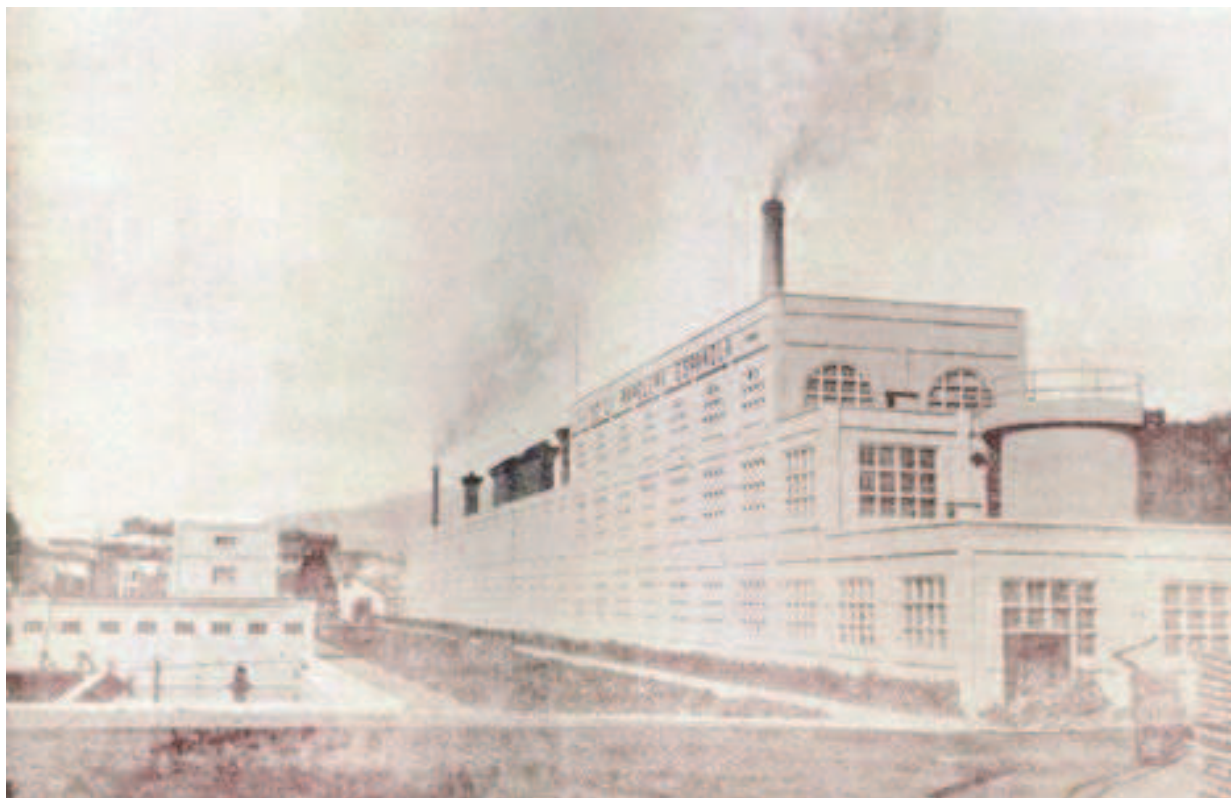
ERREENTERIA, HERRI INDUSTRIALA: KONTATU BEHARREKO HISTORIA

Atal honetan, Errenteriako garapen ekonomiko eta industrialaren laburpen bat egingo dugu, baina interes berezia eskainita emakumeek historia horretan izan zuten presentziari. Herriaren iragan industrialaren gainean asko idatzi bada ere, ezer gutxi aipatu da emakumeek prozesu horretan izandako garrantziari buruz. Eta kontatu beharreko historia da hori.

Mende batetik gorako historia da, herriaren eta herritarren bizitzan modu askotan eragin duena, iraganeko kontua izan arren.

Hemen laburbilduta datoz bilakaera horretan emakumeekin zer gertatu zen ulertzeko alderdi nagusiak, lagungarriak, halaber, iragan hori emakumeei esker gertatu zela ulertzeko. Emakumeek subjektu historiko gisa aztarnak utzi dituzten hainbat espazio eta garai identifikatu ditugu, espazio hauek, besteak beste: baserriak, etxeak, lantegiak eta enpresak, dendak, garbitokiak, langileen mobilizazioak, gizarte-elkarteak eta beste hainbat kolektibo non lan egin eta arrastoa utzi zuten.

Zenbait garai aztertuta, egiazta dezakegu desberdintasun-egoerek eta genero-diskurtsoek nahiz -harremanek eragina izan zutela emakumeen bizitzan eta lan egiteko moduan, baina, era berean, argi ikus dezakegu aztarna garrantzitsu bat, hots, emakumeek eragina izan zutela udalerriaren bilakaeran, diskriminazio-moduak ugariak izan arren, edo horiei aurre eginez.

La Papelera Española fabrika (1919ko *Rentería* aldizkarian).

Laburpen hau sei garaitan banatuta dago. Banaketa hori egiteko, aintzat hartu dugu industriek zer-nolako dinamika zuten herrian eta zer-nolako lotura bizitza sozial, politiko eta ekonomikoarekin. Hauek dira sei aldiak:

- Lehenengo fabrikak: 1845etik 1880ko hamarkadara arte.
- Industriaren goraldia: 1880tik 1910era arteko hamarkadak.
- Gorabeherak industrializazio-prozesuan eta herrian: XX. mendearen 20ko eta 30eko hamarkadak.
- XX. mendearen erdialdea (1940-1960).
- 1960-1975: industriaren garapen-garaia.
- Desindustrializazioa: 1975etik aurrera.

Atal honen xedea da zenbait garaitako emakumeen lana eta aztarnak hainbat belaunalditan barrena lotuko dituen ibilbide bat zirriborratzea. Ikerketa honen izaeragatik, eta interes berezia duelako euren kontakizuna eraiki dezaketen emakumeen lekukotzak jasotzeko, azterketa historiografikoa landako lanaren mende jarri

dugu. “Lasterbide” gisa, artxibo historikoak eta jatorrizko beste iturri batzuk baino gehiago erabili ditugu erraz eskura daitezkeen iturri bibliografikoak. Industriaren historia genero-ikuspegia aintzat hartuta berridaztea edo kontatzea denbora eta ahalegin handia merezi dituen lana da, azterlan honetan egindakotik harago doana. Hori dela eta, bigarren mailako iturriak izan ditugu material nagusi, garai historiko luze bateko gakoan eta emakumeek garai horretan utzitako aztarnen laburpen bat proposatzeko.

Lehenengo fabrikak: 1845etik 1880ko hamarkadara arte

Erreteria landako herria izan zen XIX. mendearen erdialdera arte. 1802an, biztanleen erdiek baino gehiagok egiten zituzten nekazaritzarekin eta arrantzarekin lotutako lanak⁸. Herritarren bizi-eremu nagusia baserria zen, eta familia-eredu bereizgarria, familia tradizional zabala, hainbat belaunalditako senitartekoak espazio berean biltzen zituen. Baserriaren ustiapen tradizionalan beharrezkoa zen eskulan intentsiboa, eta, hortaz, familiako kide guztiek lan egiten zuten horretan, hurrek barne, eta emakumeek funtsezko eginkizuna zeukaten.

Ordurako, bazen meatzaritzako eta ontzigintzako industria txiki bat. Baina 1845ean hasi zen herriaren industrializazioa, Erreterriako lehen lantegi moderno instalatu zutenean: Sociedad de Tejidos de Lino enpresa, herritarren artean “Fabrika Handia” izenez ezaguna. Lantegiaren ur-iturria lantegia bera baino askoz lehenago Beingoerrotako fanderiarako eraikitako ubide bat zen, ibaiko ura Fanderian hartzen zuena. Gaur egun, Agirre Lehendakariaren plaza dago fabrika egon zen tokian. Lantegi haren sorrerak ez zuen industria herriko ekonomiaren, gizartearen eta kulturaren eragile nagusi bilakatu, baina industrializazio-prozesuaren hedapenaren erreferentzia nagusitzat har daitezkeen gertaera izan zen.

1845etik 1859ra bitartean, hainbat neurritako sei lantegi ireki zituzten herrian. Real Compañía Asturiana izenekoak berunaren galdaketan aritzen zen, eta Saturio y Timoteo Arizmendi izenekoak, berriz, larru-zurraketan. Horiek biak salbuespena izan ziren: gainerako lau lantegietan lihozko ehunak egiten zituzten, eta emakumeek presentzia nabarmena zuten.

⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen hasiera”, Juan Carlos Jiménez de Aberasturi Corta (zuz.), *Erreterriako Historia*, Erreterriako Udaleko Kultur Batzordea, 1996, 178. or.

Lehen lantegiak

Sociedad de Tejidos de Lino (1845)

Salvador Echeverría y Cía. (1855)

Sorondo Primos (1857)

Gamón Hermanos (1858)

Saturio y Timoteo Arizmendi (1858)

Real Compañía Asturiana (1859)

1850erako, Fabrika Handiak 500 langile zeuzkan, gizon eta emakume, eta 1861erako salgai berdina ekoizten zuten beste hiru enpresa zeuden herrian. Lantegi horietako ehungailu gehienetan emakumeak aritzen ziren, eta ia guztiek makina bat baino gehiago izaten zuten beren ardurapean; arreta eta koordinazio handia behar zituzten horretarako. Emakume horiei “telariak” esaten zieten. Emakumeek presentzia handia izan zuten Erretereriako lehen lantegi moderno haietan. Urte hartan, 361 emakumek lan egiten zuten herriko fabriketan, hau da, langileen % 40 emakumeak ziren.

Zenbait faktorek eragin zuten Erretererian industria sortzea eta garatzea. 1841ean Esparteroren gobernuak aduanak mugara lekualdatzea agindu zuen, eta euskal lurralde foralak Espainiako barne-merkatuaren barruan geratu ziren, kanpoko lehiatik oso babestuta muga-zerga handien bidez. Horrez gainera, Oarsoaldeak industriarako oinarrizko elementuak zeuzkan: ur ugari, itsasoko garraioa, antzinako industria tradizionaletik jasotako aktiboak (burdina lantzeko burdinolak eta fanderiak), biztanle-dentsitate handia eta aurreko industriari lotutako egitura komertziala. Portuak eta trenak berebiziko garrantzia izan zuten. 1863an azken hori inauguratu zutenean, merkeago garraiatu ahal izan zituzten salgaiak penintsulako barnealdeko hirietara, garaiko merkatu nagusira, eta arindu egin zen gizon-emakumeen nahiz salgaien fluxua, ordura arte ere portuak sustatua.

Pixkanaka, lantegi modernoek tokia hartu zioten lantegi tradizionalen ereduari, eta horiexek izan ziren industrializazioaren protagonista eta ikur:

Constituyó un nuevo tipo de factorías, diferentes de los talleres artesanales y de las manufacturas tradicionales precapitalistas. Se distingue de ellos por su mayor tamaño (...) por su arquitectura imponente y por el empleo casi exclusivo de operarios asalariados, que a diferencia de la época preindustrial, no tienen la posesión ni el control de los medios de producción, ni del tiempo de trabajo⁹.

⁹ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea. Vivir entre fábricas”, *100 urteko garapena Erretererian eta bere eskualdean*, Oarsoaldea Eskualdearen Garapenerako Agentzia eta Erretereriako Udala, 2004, 17. or.

Herribildua aldatu eta handitu egin zen

Industrializazioaren hasierak eta haren testuinguruak ondorio zuzena izan zuten biztanlerian: hazi egin zen, etorkinen ondorioz. Miguel Ángel Barcenillaren hitzetan, hogeita hamar bat urtean, 1845etik 1875era, jendeak herritik alde egi-teari utzi, eta biztanle berriak iritsi ziren. Erroldan erregistratutako etorkinen % 80 garai hartan iritsi ziren herrira, industriak sortzen hasi zirenean¹⁰.

Erreterriako lehen belaunaldiko industria hartan jardun zuten langileak hurbileko landagunetik zetozen, nagusiki, bai herriko zein inguruko baserrietatik, bai ondoko herrietatik: Oiartzun, Lezo, Altza, Pasaia, Arano eta Goizueta. “Oiartzunetik soilik etorritakoak 391 ziren”¹¹. Jende gehiena inguruko tokietakoa bazen ere, Nafarroako biztanleak herrira etortzen hasi ziren pixkanaka.

Industrializazioak berekin ekarri zituen hirigintzako aldaketak. Historian barrena, herriguneak handitu egin izan dira lantegien sorreraren ondorioz. Biztanleria hazi egin delako eta haien beharrak asetzeko zerbitzuak behar direlako gertatu da hori. Hala bada, herrian industriak ezarri heinean, erdigunetik kanpo geratu ziren nekazaritzako jarduerak, eta, herria hedatu ahal izateko, eraitsi egin behar izan zuten harresia, herribilduen bereizgarria.

Espazio kontuetatik harago, harresia botatzeak pentsamoldearen aldaketa irudikatzen du, harresiek nolabaiteko estatusa ematen baitzieten antzina herriei, eta XIX. mendean “modernotasun zeinutzat zeukaten oro har, populazioaren ahalmen frogatzat, harresiak eraistea”¹².

Hirian izandako beste aldaketa bat etxebizitzaren egitura eta banaketan gertatu zen: “Denborarekin, behe gehienetan zeuden ukuiluek leku egin zieten dendei, tailerrei eta langileen etxebizitzari, eta pisuak familia askoren artean banatu ziren”¹³.

Gizartean eta lanean ere izan zen aldaketarik, eta pixkanaka merkataritza hedatuz joan zen, eta askotariko lanbide eta langintzak sortu ziren. Erroldak erakusten duenez, gero eta gehiago ziren zerbitzuen sektorean aritzen zirenak, hau da, industriakoak eta nekazaritzakoak ez ziren bestelako jarduera ekonomiko eta lanbide batzuetan: 1871n, 260 pertsonak zuten horrelako jarduera ekonomiko

¹⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen...”, *op. cit.*, 171. or.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, 173. or.

¹³ *Ibidem*, 174. or.

bat¹⁴. Apurka-apurka, denden eta lantegi txikien kopuruak ere gora egin zuen; gehienak familia-negozioak ziren, eta herrigunean kokatuta zeuden.

Lanbide horiek betetzen zituztenetako asko emakumeak ziren. Neskame eta haurtzain gisa aritu ziren, baina baita merkatari, saltzaile, maistra, jostun eta erizain gisa ere, eta Erreterria handitu heinean indarra eta garrantzia hartzen joan ziren beste ogibide batzuetan ere jardun zuten.

Balbina Etxeberriarena eta Leonardo Lecuonarena adibide argia da. 1858an, familia-negozio txiki bat ireki zuten, okindegi bat, Erreterriako Erdiko kaleko 6. zenbakian. Lantegi bat zuten, egurrezko labe eta guzti, eta han bertan saltzen zituzten euren produktuak. Balbina arduratzen zen negozioaz¹⁵. Negozio horrek 150 urte baino gehiago iraun zuen, eta urteek aurrera egin ahala asko handitu zen, okindegi industrial handi bat izatera iritsi arte.

Lekuona okindegiak, duela mende bat baino gehiagoko emakumeen lana erakustez gain, herrian gertatutako aldaketa bat irudikatzen du, bizimoduaren alderdi batean izandako aldaketa, hots, elikaduran. Herrian okindegi hura eta beste batzuk sortu eta hedatu ziren, eta, aldi berean, gari-ogiak arto-ogia ordeztu zuen biztanleen dietan¹⁶.

Baserria

Nekazaritzan eta arrantzan ziharduten biztanleen kopuruak nabarmen egin zuen beheara XIX. mendearen amaieran: mendearen lehen urteetan herritarren % 56,5 aritzen ziren lehen sektorean; 1871n, berriz, % 38 besterik ez. Industriaren sektorean lan egiten zutenen ehunekoa handitu egin zen, noski, eta 1802an % 18koa izatetik zazpi hamarkada geroago % 46,8koa izatera pasatu zen.

Hala eta guztiz ere, baserriak bizirik iraun zuen Erreterrian, industrializazioak zekarren garapen-modu berriarekin batera. Egia esan, baserria funtsezkoa zen industriari eusteko, elikagaiak ematen baitzizkien landako nahiz hiriko biztanleei, eta, gainera, merkataritza sustatu zuen. Lantegiek lehengo baratzei tokia kendu zieten herriaren erdigunean, baina baserritar asko, emakume zein gizon, herrira

¹⁴ *Ibidem*, 177. or.

¹⁵ MITXELENA, Antton: "Lekuona", *Oarso*, 43. zk., 2008, 22. or.

¹⁶ Herrian barrena familia-negozio ugari sortu zituztenez, izan zuten tamainagatik, iraunkortasunagatik edo garrantziagatik literatura historikoan maizen erregistratuta ageri diren enpresak aipatu ditugu, nagusiki. Hala ere, okindegi horren adibideak argi erakusten digu herrian bazirela bestelako negozioak ere, gainerakoak bezain garrantzitsuak.

hurbiltzen ziren, batez ere azoka-egunetan, esnea, haragia eta barazkiak saltzera. Baserritar batzuek inguruko lantegietan ere egiten zuten lan, orduka.

Lehen fabriken garaian, industria berriak eta biztanle kopuru handiagoak eskari handia eta diru-sarrerak ekarri zizkieten baserriei, eta hobetu egin zen haien ekonomia. Ekoizpena garatzeko pizgarri izan ziren, eta abeltzaintza sustatu zuten batik bat¹⁷.

Baserriaren funtzionamendua ulertzeko, ezinbestekoa da emakumeen lanari merezi duen garrantzia ematea. Emakumeak baserriarekin lotutako lanez arduratzen ziren, baita etxeko lanez eta zaintza-lanez ere, eta XIX. mendearen amaieran eta XX. mendearen hasieran haietako asko aritu ziren baserrian ekoitzitako produktuak herrietako azoketan saltzen.

Bizi-baldintza gogorrak eta diskriminazioa

Industrializazioaren lehen garaian herria aldatzen eta handitzen hasi bazen ere, ez zen hazi biztanleriaren hazkundearekiko modu proportzionalan, eta biztanle gehienak aurretiko hiri-eremuetan pilatu ziren, nagusiki alde zaharrean. Pilaketak izan ziren herritarren bizitokietan, eta, ondorioz, higieneko eta osasuneko arazoak sortu ziren.

Etxebizitza kaxkarrez eta osasun-arazoez gain, industriako lehen belaunaldi hartako langileek lan-baldintza ezin txarragoak izan zituzten. Hain ziren txarrak, ezen higienistek –garai hartako medikuak, hirietako biztanleen osasuna kontrolatzen zutenak ingurumeneko estrategien eta hiri nahiz etxebizitzaren azpiegituren bidez– “infernuko lantegiak” esaten baitzieten Erreenteriako orduko fabrikei. Instalazio itxiak eta gaizki aireztatuak ziren, eta “1870era arte, lanegunak hamabi eta hamahiru ordukoak izan ohi ziren (...), normalean ez baitzen lantegitik ateratzen hamaiketako egin eta bazkaltzera joateko”¹⁸.

XIX. mendearen amaierako errenteriar emakumeek fabriketan, tailerretan, baserrian, etxean eta beste hainbat tokitan lan egiten zuten, eta gehien-gehienek gizonezko lankideek baino askoz lan-baldintza okerragoetan, ordainsari txikiagoaren truke eta aintzatespen gutxiagorekin, eta lan-karga handiagoarekin. Industrializazio-prozesuak gaur egun lanaldi bikoitz edo hirukoitz gisa ezagutzen duguna ekarri zien emakumeei. Erreenterian, emakumeek lantegietan egiten zuten

¹⁷ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, *op. cit.*, 17. or.

¹⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen...”, *op. cit.*, 190.-191. or.

lana oso garrantzitsua zen, baina haiek lanean hasteak ez zuen berekin ekarri etxeko lanak eta zaintza-lanak berdintasunez banatzea, ezta zeregin horietarako laguntza-zerbitzuak sortzea ere, hortaz, lantegiko lana etxekoari gehitu zitzaion. Errealitate horrek ondorio larriak izan zituen; izan ere, egiaztatuta geratu da, langile emakumeen kasuan behintzat, haien osasuna gizonezko langileena baino gehiago ahultzen zela, fisikoki akituago zeudela eta heriotza-tasa handiagoa zutela, eta, zenbait ikerlanen arabera, hori erraz azal daiteke kontuan hartuz gero etxeko nahiz kanpoko lanak eta zereginak antolatzeke moduak ondorio hau izan zuela: “kasurik gehienetan, emakumeak lanegun bikoitza egin behar zuen: lantegian 10-12 ordu sartu eta gero, etxeko lanak egiten hasi behar zuen”¹⁹. Horrek argi eta garbi irudikatzen du sexuaren arabera lan-banaketa²⁰.

Horrez gainera, emakumeek laneko diskriminazioari aurre egin behar zioten. Orduz geroztik, eta gaur arte, gizonen eta emakumeen soldaten arteko desberdintasuna izan da diskriminazioaren alderdi nabarmenetako bat. Garai hartako ikerlan historikoek diotenez, Errenterian:

Horren ondorioz, emakume langileak erabat bazterturik eta gutxietsita zeuden lantokietan, gutxiago kobratzen zuten (lan berberak egiten bazituzten ere), gizonen agindupean zebiltzan beti, eta euren kexak ez zituzten aintzat hartzen (gizonek abalatu izan ezik) (...) Industriako lanpostuetan, emakume heldu batek gizon baten soldataren erdia irabaz zezakeen²¹.

Krisia industrializazio-prozesuan

Industrializazioko lehen aldi horretan aldaketa handiak gertatzen hasi ziren Errenteriako egitura ekonomikoan, egitura demografikoan, hiri-egituran eta gizarte-egituran. Hiru mila biztanle baino gutxiago zituen, eta horietatik mila base-rietan bizi ziren. Industriako langileen proportzioa, biztanle guztiekiko, historia osoko handiena zen. Une hartan, Errenteriak nekazaritzatik eta arrantzatik bizi zen herri izateari utzi zion, eta herri industrial bilakatu zen pixkanaka. Eta 1871.

¹⁹ *Ibidem*, 191.-192. or.

²⁰ Sexuaren arabera lan-banaketa tradizionalaren oinarritzko ideia da lan ordaindua (“lan produktiboa”) gizonei dagokiela, eta etxeetan nahiz komunitatean egiten den lan ordaindu gabea (“lan erreproduktiboa”), berriz, emakumei. Sexuaren arabera lan-banaketa hori ordaindutako lanean eta ordaindu gabekoan egiten da; izan ere, lan ordainduaren eremuan emakumeek lan batzuk bakarrik betetzen dituzte, eta kargu batzuk bakarrik lor ditzakete, gizonen karguen bestelakoak –eta orokorrean parekotasunik gabeak–. Normalean, emakumeek kategoria profesional baxuagoak eta kontratu kaxkarragoak dituzte, eta gizonek baino gutxiago irabazten dute.

²¹ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen...”, *op. cit.*, 192., 194. or.

urterako industria herriko sektore ekonomiko nagusia izan arren, inguru horretan izan zuen lehen krisia.

1868an, desagertu egin zen liho-fabrika bat, txikiena eta gainerakoak baino gutxiago mekanizatua zegoena, eta ekoizpena beheraka hasi zen gainerakoetan. Beherakada horren jatorria Espainiako ekonomiaren zenbait krisi izan ziren, lotura zutenak bai muga-zergen ezarpenarekin (1869), bai karlistaldiarekin. Gerrak, 1872tik 1876ra luzatu zenak, herriko ekoizpena geldiarazi zuen denbora batez²², eta XIX. mendeko 70eko hamarkadaren amaieran egoera zaila zen.

Hala ere, baziren zenbait elementu positibo. Gerraren eta I. Errepublikaren tes-tuinguruan, aurrerapenak egin zituzten 1873ko uztailaren 24ko Legea sortzeko. Lege hori lantegietako lanari eta haur langileen eskolatzeari buruzkoa zen, eta laneko legediak Espainiako estatuan gerora izandako garapenaren abiapuntutzat har dezakegu. Lege horrek adingabeen lana arautzen zuen, haiek lan batean onartzeko gutxieneko adinak, lanaldiaren mugak eta ordutegiak. Halaber, nahi-taezko neurri gisa ezartzen zuen zenbait fabrikatan, tamainaren eta langile taldea-ren ezaugarrien arabera, lehen laguntza kirurgikoko zerbitzuak eta botika-kutxa edukitzea, baita instalazioen segurtasun- eta higiene-baldintzak egiaztatzeko proiektu bat ere. Alabaina, Legearen araudia ez zen garatu, eta, hortaz, ez zegoen modurik ez zigorrak ezartzeko, ez abian jartzeko lantegiak ikuskatzeko mekanismoak. Labur esanda, dokumentatuta dago legea aldizkari ofizialeko pape-rean bakarrik argitaratu zutela eta ez zutela sekula aplikatu. Hala eta guztiz ere garrantzitsua izan zen, agerian utzi baitzuen Estatuak esku hartu behar zuela lan-harremanetan eta horretarako beharrezkoa zela legedi bat garatzea²³.

Industriaren goraldia: 1880tik 1910era arteko hamarkadak

Udalerrriaren susperraldi ekonomiko eta industrial 1880ko hamarkadan hasi zen. Batetik, 1881etik aurrera berriz gora egin zuelako biztanleen kopuruak, kar-listaldiaren ondotik murriztuak. Euskal Herriko hainbat tokitatik iritsitako gizon-emakumeei esker handitu zen, batik bat. Bestetik, gertaera garrantzitsu bat jazo zelako: La Ibérica fabrika sortu zen 1886an, Olibet e Hijos frantziar enpresaren jabetzakoa. Gaileta-fabrika hura martxa onean hazi zen 1916-1917 arte²⁴, eta

²² BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, *op. cit.*, 19. or.

²³ GARCÍA FERNÁNDEZ, Guillermo: “Los inicios del reformismo social en España: la primera legislación social y la comisión de reformas sociales”, *Gaceta Laboral*, 14. lib., 2. zk., 2008ko abuztua, 258.-260. or.

²⁴ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de...”, *op. cit.*, 16. or.

banilla-usainez bete zituen herriko txokoak. Hura ireki eta hogeitaz gero baina gutxiagoan beste hamaika enpresa sortu zituzten herrian, eta, lantegien kopurua handitzeaz gain, industriara aniztasuna iritsi zen, Gipuzkoak oso berezkoa izan duen industria-garapeneko ereduaren ezaugarria.

Olibet enpresako paketatzaileak. (Iturria: *Errenteriako Historia*, 195. or.).

Aldi honetan sortutako lantegiak

1886	La Ibérica (gailetak)
1894	Albayalde (pinturak)
1890	Vasco-Belga (paper-fabrika)
1892	Fabril Ibero-Belga (tapiztegia)
1892	La Margarita (destilategia)
1897	Euskaria (sagardoa)
1899	Fabril Lanera (artilea)
1901	Manufacturas el Yute (ehunak)
1902	Mármoles San Marcos (marmola)
1903	Henry Garnier (destilategia)
1903	Molinao (irinak)
1912	Papelera Española (papera)

Hemen aipatu beharreko datu garrantzitsu bat da garai hartan emakume enpresari handi bat izan zela Erreterian. Haren historia oso ezaguna ez bada ere, Cesárea Garbuno y Arizmendik, Fanderiako errotaren jabearen alabak, ezkonsaritzat jaso zuen errota, Fabrika Handiko Londaiz familiako kide batekin, Ramónekin, ezkondu zenean. Bikoteak sozietate bat sortu zuen errota ustiatzeko, eta, senarra hiltzean, Cesáreak negozioa hedatu, eta irin-fabrika bilakatu zuen. Gero Luciano Mercaderrekin elkartea eratu zuen, eta 1883an Mercader y Viuda de Londaiz konpainia sortu zuen, Estatu osoko lehen petrolio-findegia ireki zuena Molinaon (Pasaia), gaur egun ere martxan dagoena. Negozio hark erosi, findu eta saldu egiten zituen petrolio eta beste olio mineral batzuk; eta nabarmentzeko datu gisa, “hainbat ontzi propio eduki zituen, Estatu Batuetatik petrolio gordina garraiatzeko”²⁵. Horrek ontzigintzaren eremuan kokatu zuen enpresa, modu batean edo bestean.

Denbora batez, Cesárea Garbuno arduratu zen sozietatearen ordezkartiaz eta administrazioaz, eta hori ez zen oso ohikoa tamaina horretako sozietate batean: 60 eta 70 langile bitarte zituen 1894an²⁶. Bazkidea hil zenean, konpainiak Viuda de Londaiz y Sobrinos de L. Mercader izena hartu zuen.

²⁵ UNSAIN AZPIROZ, José María: “Hiztegi biografikoa”. *Donostia, itsas hiria*, Untzi Museoa-Museo Naval, Donostia, 2008.

²⁶ TRANCHE IPARRAGUIRRE, Mercedes: “Aportaciones oiartzuarras a la industrialización”, Oiartzunen emandako hitzaldia, 2006/11/29.

Horrez gainera, Eugenio Londaiz semearekin eta beste kide batzuekin batera, beste sozietate bat eratu zuen 1908an, Londaiz, Ubarrechea y Compañía, zenbait irin-fabrika ustiatzeko, bata La Fanderia, Erreterian, eta bestea Urumeakoa, Astigarra eta Hernani artean. Azken horrek garrantzi handia izan zuen²⁷. Konpainia handi horiez gainera, Cesáreak likoreen biltegi bat eta bestelako negozioak izan zituen Erreterian eta Donostian²⁸.

Oparotasuna eta pobrezia

Industriak aurrera egin zuen, baina ez, ordea, biztanleen bizi-baldintzek. Aldi honen lehen urteetan hiriko biztanleen bizimoduak okerrera egiten jarraitu zuen. 1898an, gizonezko langile baten batez besteko urteko ordainsaria 770 pezetakoa zen. Emakumezko langile batena, berriz, 400 pezetakoa. Haurrena, 260 eta 300 pezeta bitartekoa. Biziraupen hutserako ordainsariak ziren, eta familiako kide baten baino gehiagoren diru-sarrerak beharrezkoak ziren gastuak ordaindu ahal izateko. Garbitzaile nahiz neskame gisa edo beste zeregin batzuetan aritzen ziren emakumeek are gutxiago irabazten zuten²⁹.

Diru-sarrerak oso txikiak zirenez, langileriak pilatuta bizitzen jarraitu behar izan zuen, eta higie zein elikadura kaskarrarekin. Langile heldu baten batez besteko soldataren % 80 elikadurara bideratzen zuten³⁰. Biziraupeneko egoera hartan, edozein gertaerak edo gorabeherak miseria gorrian utz zezakeen langile-familia bat. Seme-alaba txikiak zeuzkaten alargunak eta aita edo senarra gaixorik edo langabezian zeukaten familiak ageri ziren sarrien udalerriko behartsuen zerrendetan. Hiriko familia horiek landagunean izandako babesia eta elkartasun-sarea galdu zituzten pixkaka-pixkaka³¹.

Hala eta guztiz ere, XIX. mendearen amaieran eta XX. mendearen hasieran aurrera egin zuen “nekazaria eta langilea erreteriar berbera bilakatzeko”

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Miguel Ángel Barcenilla, 2013/12/4ko elkarrizketa. Historialariak adierazi digunez, gutxi ikertu da pertsonaia horri buruz, eta, orokorrean, Cesárea Garbuno, Londaizen alarguna, ez dute sartzen Erreteriariko enpresari nabarmenen artean. Nolanahi ere, herentzia-sistemak eta XIX. mendeko industria-familien artean ondarea mantentzeko eta kapitala pilatzeko erabilitako estrategiak aztertuta, enpresaritzat identifika dezakegu emakume hori. Baliteke aparteko kasua izatea, edo agian beste emakume batzuek ere, oinordeko edo alargun, eginkizun garrantzitsua izan zuten herriko industriaren eta ekonomia-aren garapenean, haien izenak eta ekintzak ezagutzen ez baditugu ere.

²⁹ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen...”, *op. cit.*, 194. or.

³⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: Erreteriariko emakumeen historiari buruzko hitzaldia, Erreteria, 2013ko apirilaren 25a.

³¹ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Industria gizartearen...”, *op. cit.* 195. or.

prozesuak –nekazari eta langile gizon eta emakume, erantsiko genuke guk–; esaldi hori erabili zuen Joxeba Goñi historialariak fabriketako lehen langile-belaunaldien izaera “landatarrak” erakusten zuen nahasketa bereizgarriari buruz hitz egiteko, landako pentsamoldea eta pentsamolde industrialak ondo-ondoan ipini zituen nahasketa, denboraren poderioz eta gero eta indar handiagoz bizimodu hiritar eta industrialak nagusitu arte iraun zuena³². Gainera, urte haietan apenas hazi zen landako biztanleria udalerrian. Ez zegoen atzera bueltarik industriaren hazkundean, ezta herriaren eraldaketan ere. Epe labur samarrean, 1860. urtetik 1910. urtera, bikoiztu egin zen Errenteriako biztanleen kopurua: urte gutxi batzuetan gertatutako hazkundeari zegokion kopurua aurreko mendeetan guztira izandako biztanle-kopurua baino handiagoa izan zen³³.

Aldaketak, legeak eta lana

Aldaketek, batzuetan geldiek eta beste batzuetan bizkorrek, isla izan zuten legegidiaren eta enpresen martxa errealdaren arteko tentsioan.

Espainiako estatua erreforma-prozesu batean eta borroka politiko eta ideologikoetan murgilduta zegoen, eta lan-arloa arautzeko interesa pizten hasia zen. 1883an sortu zuten Gizarteko Erreformen Batzordea, Lan Ministerioaren aurrekari moduko bat, besteak beste publikoki adierazi zuena nekazaritzako zein industriako langile-klaseen bizi-baldintzei eta lan-baldintzei begirako kezka. Haren zeregin nagusia zen informazioa ematea, sentsibilizatzea eta apurka-apurka ezartzen joango ziren araudien oinarritzat erabili ahal izateko ikerketak prestatzea³⁴.

1883tik 1888ra, Batzorde horrek inkesta eta txosten nazional bana egin zituen, erabilgarriak izan zirenak emakumeentzako lan-eskaintza kuantitatiboaren garrantzia balioesteko ez ezik baita emakumezko langileen egoera agerian uzteko ere. Txosten horietako bat euskal emakumeen lanari buruzkoa zen, eta probintziako ongizate orokorra ahalbidetzen zuen alderdi boteretsuenetako bat zela aipatzen zuen, eta bertako aberastasuna garatzen laguntzen zuela³⁵. Honako hau azpimarratzen zuen horri buruz:

³² GOÑI GALARRAGA, Joseba: *Historia de Rentería*, Caja de Ahorros Municipal de San Sebastián, San Sebastián, 1969, 71.-72. or.

³³ *Ibidem*, 73. or.

³⁴ GARCÍA FERNÁNDEZ, Guillermo: “Los inicios del reformismo...”, *op. cit.*, 262.-265. or.

³⁵ ARBAIZA, Mercedes: “La construcción social del empleo femenino en la sociedad industrial vasca (1850-1935)”, VII Congreso de la Asociación de Historia Económica, Zaragoza, 2001eko iraila, 1. or.

A la mujer vizcaína se la ve compartir con los labradores rudas faenas que exige la agricultura (...). En la clase obrera, o atendida a un jornal puramente eventual, no se limita la mujer de esta provincia a vivir dentro de su casa, cuidando tan sólo de las labores puramente domésticas, sino que, además, después de llenar aquéllas, se dedica a trabajos, a las veces demasiado rudos y excesivos, pero que sin duda alguna contribuye su producto a aumentar la holgura de las familias y ha hacer más difícil la miseria en los casos de enfermedad, crisis industriales, etc.³⁶

Egoera horrek oro har Gipuzkoa osoan eta zehazki Erreterian gertatzen zena islatzen zuen, zalantzarik gabe. Gizarte Erreformen Batzordeak sortutako antzeko txostenen ondorioz, aitortu egin behar izan zuten emakumeen irudi berri bat, lan-tegietan lanean, femeninotzat jotzen ez zituzten zereginetan (ez femeninotzat, ez sedentariotzat, ez arintzat), eta aurre egin behar izan zioten irudi horri, kezka sakona eta ezinegon sortzen baitzuen estatus politikotik hurbil zeuden espainiar gizarteko sektore batzuetan. Nolanahi ere, baziren kezka horiei uko egiten zieten sektoreak ere, eta, iritziak iritzi, errealitateak kolokan jarri zuen laneko espazioen arteko bereizketa hura, baita emakumeek eta gizonek ustez “berezkoak” zituzten rolen eta gaitasunen arteko bereizketa ere. Hala ere, emakumeentzat “egoki” zenari buruzko iritziak eta emakumeak “etxetik urruntzeak” familiengan izango zuen eraginari begirako atsekabea oinarritzat hartu zituzten gizarte-arloko eta lan-arloko lehen legerako: Emakumeen Lana Babesteko Legea, 1900. urtekoa³⁷.

Urte gutxi batzuk lehenago, 1886ko ekainean, Errege Dekretu bat atera zuten, langileei nolabaiteko babesa eman ahal izateko laneko arriskuei begira. Dekretuak onartzen zuen enpresaburuak erantzukizuna zuela kalteak ordaintzeko edo langileei kalte-ordainak emateko, baina, dekretuak berak jasota zituen salbuespenak eta enpresaren erantzukizuna justifikatzeko zailtasunak tarteko, ez zen ia inoiz aplikatu. Hala ere, 1900. urteko Istripuen Legearen aurrekaria izan zen, zeinak, bestek beste, handitu egin zuen enpresaren erantzukizuna eta Laneko Ikuskaritza sortu zuen, neurri berrien ezarpena kontrolatzeko³⁸.

Badakigu jaiotzen ari ziren lege horiek Erreterian partzialki bakarrik aplikatzen zituztela XX. mendearen hastapenetan. 10 urtetik beherako haurrei lana emateko debekua bete zuten, esaterako, baina lege beraren beste xedapen batzuk ez ziren

³⁶ ARBAIZA, Mercedes: “La construcción...”, *op. cit.*, 1. or.

³⁷ ARBAIZA, Mercedes: “La construcción...”, *op. cit.*, 2. or.

³⁸ GARCÍA FERNÁNDEZ, Guillermo: “Los inicios del reformismo...”, *op. cit.*, 262.-265. or.

betearazi, 14 urtetik beherakoen lanaldien iraupenari buruzkoa, besteak beste³⁹. Praktikan, ez zegoen inolako segurtasunik lanean, ez istripuei begirako estaldurarik, ez kontraturik, ezta lan-baldintzak aldatzeko edo indarreko legeak betearazteko eskatuko zuen erakunde sindikalik ere.

Azpiegiturak, zerbitzuak eta tokiko garapena

XX. mendearen lehen urteetan bildu zen industria hirigune historikoan, eta aldatu egin ziren eremu hartako etxebizitzaren itxura eta antolamendua. Biztanleak eta enpresak ez ezik, ugaritu egin ziren, halaber, errepideak eta izaera publikoko beste azpiegitura batzuk. 1888an inauguratu zuten Donostia eta Errenteria batzen zituen tranbia, eta 1899an ezarri zuten estazio telegrafiko orokorra, nahiz eta tokiko zenbait industriak sare telefoniko pribatuak zituzten pare bat urte lehenagotik⁴⁰. Urte horietan ekin zioten, baita ere, argi elektrikoaren instalazioa prestatzeari; oraindik urte batzuk igaroko ziren argia modu orokortuan hornitu arte, baina, lan horien ondorioz, zutoinak, kableak eta lanparak agertu ziren herrian, eta paisaia aldatu zuten. Une horretatik aurrera, zerbitzuak eta komunikazioak ordura arte landagune izandako eremuetara hedatu ziren, pixkanaka-pixkanaka, hala nola Alabergara edo Morrongilletara. Eremu hiritarra erdigune bilakatu zen: bertan pilatu ziren komunikazioak, gobernuaren bulegoak, zerbitzuak, dibertimendua eta lanerako zentroak. Herriak zerbitzu eta komunikabide ugari zeuzkan, herri-tar guztiek horiek erabiltzeko aukera berbera ez zuten arren⁴¹.

XX. mendearen hasieran, nabaritzen hasi ziren erdiguneko zerbitzuak hobetzeak eta hiri-espazioa zabaltzeak ekarritako ondorio positiboak, batik bat, etxebizitzaren auzoak eraiki zituztenetik herriko langileentzat.

Tokiko garapena beste espazio edo esparru batzuetatik ere etorri zen, ez industriaren esparrutik bakarrik. 1880. urtetik aurrera progresiboki hazten joan zen eskolatutako mutikoen kopurua, eta, 1903rako, erdigunean bizi ziren 6 eta 9 urte bitarteko mutiko guztiak zeuden eskolatuta. Adin bereko neskatxa eskolatuen kopurua % 73ra iritsi zen. Landaguneetan haur gutxiago zeuden eskolatuta: adintarte horretako nesken % 48,5 eta mutilen % 62,5. Eskolaldi luzeagoa izateko aukerak zabaltzen joan ziren pixkanaka.

³⁹ BARCENILLA, Miguel Ángel: Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia... *op. cit.*

⁴⁰ GOÑI GALARRAGA, Joseba: *Historia...* *op. cit.*, 76. or.

⁴¹ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Industria gizartearen...", *op. cit.*, 188. or.

Lantegien hedapena

1890ean, 364 emakumezko langile zeuden, eta 1903an, 479, hortaz, mantendu egin zen aurreko urteetako ehunekoa: industriako enpleguen % 40 emakumeek betetzen zituzten⁴².

Emakumezko langile “ospetsuak” izan ziren Joxepa Antoni Aranberri “Xenpelar” (1865ean jaioa) eta haren ama, Maria Luisa Petriarena Berrondo (1833an jaioa). Pertsonaia ospetsuak dira, baina ez “Xenpelar” bertsolari famatuaren senideak izateagatik, baizik eta haiek ere bertsolariak izan zirelako, Fabrika Handiko langile izateaz gain. Gizonezko ahaidearenak bezain ezagunak ez izan arren, emakume haien bertsoetan ere islatuta zegoen lantegietan egiten zuten lan gogorra. Joxepa Antonik liho-fabrian lan egin zuen 1877tik 1937ra arte. 1900. urteko erroldan jasotakoaren arabera, Biteri kalean bizi zen (gaur egun 37. zenbakia duen etxearen bigarren solairuan), eta “telari” gisa erregistratuta zegoen. Maria Luisa ama ehungintzako langile porrokatua izan zen, lanaldi gogorak betetzen zituena, beste emakume askoren antzera:

Emakume langilea zen Maria Luisa, etxetik kanpo, Fabrika Handian lan egiten zuen anaiarekin batean, eta langilea etxean. Garai hartako gizonek ez bezala, lantegiko ehungintzako lan gogorraz gain, etxeko lan ez oso arinak ere bere kontu hartu beharko zituen⁴³.

Joxepa Antoni Aranberri.

Markolako patatak bertsoaren estrofa honetan, hirurogei urtez lantoki izan zuen Fabrika Handian erretiroa hartzea eskatzen zuen Joxepa Antonik:

⁴² BARCENILLA, Miguel Ángel: Erretereriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

⁴³ PEREZ GAZTELU, Elixabete: *Joxepa Antoni Aranberri “Xenpelar”*, Erretereriako Udala, Erretereria, 2013, 22. or. Goian ageri den argazkia ere argitalpen honetatik aterata da.

*“Irurogei bat urte aldian,
oso ez badira ere,
gure lantegi aundi orretan,
lana egiñak gerade,
uste dedanez bi gizonekin
bots bat emakume gaude;
Bagues jaun, ez asarretu
bertsuak gaizki badaude⁴⁴”.*

Bizi-baldintza gogor samarrek markatutako garai hartan gertaera garrantzitsu bat jazo zen: XIX. mendearen amaieran elkar laguntzarako elkarte batzuk jaio ziren, langileei, artisauei eta merkatariei laguntza eta estaldura mediko hobe emateko. Olibeteko enpresak, La Ibérica izenekoak, horrelako elkarte bat sortu zuen 1894an. Behar-egoeretan laguntza emateaz gain, talde horietako batzuk sentsibilizazio sozialerako eta aldarrikapenerako espazio bilakatu ziren gerora.

1899an, Fabril Lanera lantegia eratu zuten, Pekingo errota zaharraren eta antzinako baserriaren gainean eraikia. Lantegi hark eta sortzen joan ziren gainerako guztiek goitik behera aldatu zuten orduko Erreteria eta bertako paisaia. 1901ean, 546 familia bizi ziren herriaren erdigunean. Pare bat urte geroago, paper-fabrikak, Fabrika Handiak eta Olibetekoak mila pertsonari ematen zieten lana guztira.

1903an, Erreteriarako Tokiko Industrien Erakusketak egin zuten, egunkarietan oihartzuna izan zuen gertakaria⁴⁵. Une hartan, herria indarraldian zegoen, eta erreteriarrak harro zeuden, urte gutxian enpresa ugari eta boteretsuak ezarri baitzituzten, Erreteria probintzia osoko industriagune nagusi bilakatu zutenak, eta agian baita Gipuzkoatik kanpoko industriagune nagusi ere, Nicolas Urgoiti mediku, enpresari eta zinegotziak 1902an adierazi moduan⁴⁶. Erakusketari esker, bertakoak zein kanpokoak konturatu ziren Erreteriak izaera industrial indartsua zuela eta izaera horrek erreteriarren etorkizuna markatuko zuela⁴⁷.

1903ko erakusketaren albuma. (Erreteriarako Udal Artxiboa B/6/3 bis/1).

⁴⁴ *Ibidem*, 46. or.

⁴⁵ Ikusi 1. eranskina: *El Pueblo Vasco* egunkarian argitaratutako albistea.

⁴⁶ Hemen aipatua: BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado...”, *op. cit.*, 14. or.

⁴⁷ GOÑI GALARRAGA, Joseba: *Historia...*, *op. cit.*, 75. or.

Ordurako, hainbat tamainatako hamabost lantegi zeuden, eta herriaren berregituraketa, industria-instalazioen ugalketaren arabera, eredugarritzat jotzen zuten. Lantegi horiek industrializazioaren aurreko aldikoen ezaugarri berdintsuak bazituzten ere, hala nola barne merkatura bideratuta egotea, kontsumoko produktuetan espezializatuta egotea, enpresa astunik ez izatea eta produktu anitz ekoiztea, izan zen desberdintasun nabarmenik, kanpoko inbertsioaren garrantzia, besteak beste: atzerriko inbertsioa, batik bat Frantziakoa eta Belgikakoa, eta baita Madrilgo, Donostiako eta Bilboko inbertsioa ere⁴⁸.

Lekuona sendiaren lantegiari eta horrelako beste enpresa txiki batzuei ere onura egin zien dinamika hark. 1902an, familiaren bigarren belaunaldiak, bereziki Maria Antonia Lekuonak, bere gain hartu zuen lantegiak handitzeko eta okindegia hedatzeko ardura⁴⁹.

Emakume langileak

Neurri txikiko baina berrikuntza ugariko herri hartan, aldaketak antzeman ziren jendearen pentsamoldean, eragin handiagoa baitzuten kanpoko modek eta ideiek ondoko landa-giroak baino⁵⁰. Bizitzeko era eraldatuz joan zen. Eta emakumeen zein gizonen bizimodua eta garapenerako nahiz lanerako eremuak ere bai.

Aldi honetako hamarkadetan barrena, zerbitzuen sektoreak indartzen jarraitu zuen, batik bat irakaskuntzarekin, osasunarekin, abokatutzarekin, merkataritzarekin, garbiketarekin, ostalaritzarekin, elikadurarekin, garraioarekin, komunikazioekin eta enplegu publikoekin zerikusia zuten zerbitzuetan. Eginkizun horietan ziharduten gizon-emakumeen kopurua etengabe hazi zen; izan ere, ikusi dugunez, hazten ari den industria-hiri batek berekin dakar beste jarduera batzuen gorakada. Zenbait unetan industriaren hazkundea gelditu egiten bazen ere, produktibitate edo mekanizazio handiagoaren ondorioz batez ere, gero eta zerbitzu gehiago behar ziren herrian.

⁴⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Industria gizartearen...", *op. cit.*, 175.-176. or.

⁴⁹ MITXELENA, Antton: "Lekuona", *op. cit.*, 24. or.

⁵⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Industria gizartearen...", *op. cit.* 188. or.

Erroldetako datuei erreparatuta ezin dugu ziurtasunez jakin zerbitzu eta lanbide horietako zenbat gauzatzen zituzten emakumeek, baina oroimenean jasota dago izan zirela zeregin horietan aritzen ziren emakumeak: ile-apaintzaileak, sukaldariak, erizainak, mandatariak eta mezulariak, garbitzaileak eta sektore ekonomiko horretan ziharduten beste emakume batzuk. Berez, mandatari-lanak eta antzeko beste batzuk emakumeek egin izan zituzten, nagusiki⁵¹. Informazio espezifikorik eduki ez arren, pentsa dezakegu errenteriar emakume batek baino gehiagok lan egin zuela halako ogibideetan.

Esaten denez, industrializazioak bizkortu egin zuen lantokiaren eta bizitokiaren arteko banaketa, nahiz eta, aurretik ikusi dugunez, horrek ez zuen ekarri emakumeak bi mundu horietako batetik kanpo geratzea; aitzitik, aldi berean egin behar zituzten etxeko lanak eta diru-sarrera handiagoak izateko aukera ematen zieten etxetik kanpoko beste jarduera batzuk. Etxeko lan guztiekin gertatu ohi denez, ordain ekonomiko bat edo soldata bat jaso gabe egiten zuten lana “ez-lan”⁵² bilakatu zen, nahiz eta askotan ahalegin hori bizitza eta pertsonak zaintzeko ezinbesteko zereginetara bideratzen zuten –eta duten gaur egun ere–, hala nola garbiketara.

Jasota dagoenez, garbitzaileak jantzien garbiketan espezializatutako profesionalak ziren, eta hura zen lanbide gogorrenetako bat. Familiako kideen jantziak zaintzeaz gain, emakumeek beren zerbitzuak eskaintzen zizkieten hotelei, udatiarrei edo enpresei. Sarri, lisatu ere egiten zuten arropa. “Pieza bakoitzeko hainbesteko bat ordaintzen zen, aldeztu aurretik zerbitzua eskatzen zutenek ezarria edo bi aldeek adostua, eta, garai hartan izaten zen legez, kopuru hori normalean urria izaten zen”⁵³.

Emakumeek sukaldari, neskame, inude nahiz haurtzain gisa egiten zuten lana ere gutxi ordaintzen zuten, eta gizartean ez zegoen aitortuta, baina, neurri handi batean, ogibide horiek gizon-emakumeen bizitzarako eta garapenerako oinarritzko baldintzen euskarri ziren, eta ezinbesteko ekarpena familien ekonomiarentzat.

⁵¹ URDANGARÍN ALTUNA, Carmelo eta IZAGA REINER, José María: *Euskal lanbide tradizionalak*, Gipuzkoako Foru Aldundia. Helbidea: <http://www.aintzinakolanbideak.net>

⁵² RUIZ LOZA, María Silvia eta TRANCHE, Mercedes: *Historia de las mujeres en Irun 1931-1992*, Ayuntamiento de Irun, 2011, 30. or.

⁵³ URDANGARÍN ALTUNA, Carmelo eta IZAGA REINER, José María: *Euskal lanbide...*, op. cit.

Garbitoki zaharreko eszena (1929ko Rentería aldizkarian).

Hona hemen 1902an Errenteriako emakumeek etxetik kanpo zeuzkaten lanbi-deak eta eginkizunak eta horietako bakoitzeko emakumezko langileen kopurua:

HIRIAN			
Espartingilea, 2	Eskribaua, 2	Haurtzaina, 1	Arrantzalea, 2
Sukaldaria, 3	Ikaslea, 3	Inudea, 2	Jornaleroa, 31
Jostuna, 34	Tabako-saltzailea, 1	Langilea, 114	Neskamea, 92
Merkataria, 1	Nekazaria, 1	Ile-apaintzailea, 1	Ehulea, 107
Hargina, 1	Garbitzailea, 1	Atezaina, 2	Dendaria, 5
Saskigilea, 1	Lisatzailea, 6	Jabea, 9	Tabernaria, 3
Zurgina, 1	Maistra, 3	Papergilea, 3	Irazkigilea, 3
LANDAGUNEA			
Nekazaria, 330 ⁵⁴	Neskamea, 1	Langilea, 3	
Ehulea, 7	Jornaleroa, 2	Zurgina, 1	

⁵⁴ Kontsultatutako iturriak erroldako datuak jasotzen ditu. Bertan, 274 nekazari eta “beren eginkizunetan” aritzen ziren 60 emakume (SL inzialekin, “sus labores”) ageri dira, baina, egileak berak argudiatzen duen moduan, zaila da pentsatzea baserritarrek ez zituztela laborantzako lanak eta baserriko beste jarduera batzuk gauzatzen etxeke lanez gain. VALVERDE, Lola: “Rentería: demografía y sociedad, 1888-1905”, *Oarso*, 1985, 33. or.

EGOERA ZIBILAREN ARABERA ⁵⁵ , HIRIAN			
Ezkondak		Alargunak	
Ehulea, 46	Dendaria, 3	Ehulea, 27	Merkataria, 2
Langilea, 15	Irazkigilea, 3	Neskamea, 7	Tabako-saltzailea, 1
Jostuna, 8	Inudea, 1	Langilea, 7	Garbitzailea, 1
Jornaleroa, 8	Espartingilea, 1	Jabea, 7	Tabernaria, 1
Mandataria, 1	Tabernaria, 1	Dendaria, 2	Sukaldaria, 1
Nekazaria, 1	Atezaina, 2	Ostalaria, 1	
Merkataria, 1	Lisatzailea, 3	Arrantzalea, 1	
Hargina, 1	Eskribaua, 1	Jornaleroa, 2	
EGOERA ZIBILAREN ARABERA, LANDAGUNEAN			
Ezkondak		Alargunak	
Nekazaria, 140		Nekazaria, 42	
Langilea, 1			
Ehulea, 2			

Emakumeen lanbideak etxetik kanpo 1902an. Iturria: Lola Valverde (1985)⁵⁶.

Ikus dezakegunez, emakumeak jarduera anitzetan aritzen ziren, kontuan hartu gabe enpresetan izaten zituzten ofizio ugariak.

XX. mendearen hastapenetan, 1903. urtearen inguruan, 689 gizonak eta 479 emekumeak lan egiten zuten herriko lantegietan, hau da, Errenteriako biztanle guztien % 27k baino zertxobait gehiagok⁵⁷. Orduan martxan zeuden hamalau fabrikek 1.168 pertsonari ematen zieten lana. % 40,6 emakumeak ziren. Horietatik, % 12,5ek 16 urte baino gutxiago zituzten, eta % 16,2k, berriz, 50 urte baino gehiago⁵⁸.

Emakumezko langileen ehunekoa Gipuzkoako beste eremu industrial batzuetakoa baino handiagoa zen, eta datu hori oso garrantzitsua izan zen herriarentzat. Zenbait kasutan, emakume askok lan egiten zuten leku berean, eta, Miguel Ángel Barcenillak aztertutakoaren arabera, errealitate horrek bultzatuta irudi publiko eta

⁵⁵ Erabilitako erreferentziak ez du zehazten taularen lehen atalean ageri diren datuak, egoera zibilaren arabera bereizi gabeak, emakume ezkongabeenak edo emakumezko biztanle ororenak diren. Baliteke emakume ezkongabeei buruzkoak izatea, egoera zibilaren arabera banatutakoekin alderatuta jarduera eta zifra desberdinak baitaude. Gainera, ezkonduen eta alargunen egoera zibila aintzat hartzen duten estatistika espezifikokoak emateak badu nolabaiteko zentzurik, garai hartan, idealki, ez baitzegokien etxetik kanpo lan egitea.

⁵⁶ VALVERDE, Lola: "Rentería...", *op. cit.*, 29.-33. or.

⁵⁷ BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado de Oarsoaldea...", *op. cit.*, 14. or.

⁵⁸ Errenteriako Udala, "Herria ezagutzen", hemen eskuragarri: <http://www.ondarea-errenteria.net/euskara/unitate-didaktikoak>.

sozial bat eraiki zen “emakumezko langileari” buruz, lehen ezagutzen ez zuten figura bati buruz. Hori horrela izanik ere, emakumezko langileen ikusgaitasuna ez zen islatuta ageri diskurtso ofizialetan, eta are gutxiago legedietan edo emakumeen lan-baldintzak edo emakumeek lan egin ahal izateko baldintzak hobetuko zituzten neurri politiko nahiz sozialetan. Gizonezko lankideek baino gutxiago irabazten jarraitzen zuten, batzuetan haien erdia baino gutxiago, eta ez zeukaten lan-baldintzei begirako abantailarik. Ikuspegi batzuen arabera, egoera horrek borrokara bultzatu zituen emakumeak, eta, urteak igarota, lan-arloko hobekuntza asko lortzera⁵⁹.

Urte haietako lan-baldintzak ez ziren iraganekoak baino hobeak. Lantegietan ohikoak ziren osasungaitzasuna, aireztapen eskasa, diziiplina zorrotza, denboraren eta mugimenduen gehiegizko kontrola eta 10 edo 11 orduko lanaldi nekagarriak, ordu gehiagoz ere luza zitezkeenak. Emakumezkoen tailerretako baldintzak are okerragoak ziren.

Esan dugunez, teorian mutikoek –eta neskek– 10 urtetik aurrera bakarrik lan egin zezaketen, eta lanaldi murriztuan, baina praktikan araudi hori ez zen beti betetzen⁶⁰. 1904an, Askotariko Lanbideen Sozietatea eratu zuten, baina urte batzuk igaro arte ez zuen aldarrikapenezko jardunik garatu.

Garai hobeak eta ekintza politikoa

1905ean, hamabost fabrika zeuden, eta 1.178 pertsonari ematen zieten lana. Espainiar merkatura bideratutako kontsumoko industria zen nagusi.

1910. urtearen inguruan, nabaritzen hasi zen herritarren bizi-maila suspertzen hasi zela, baina, antza denez, hobekuntza gizonek nabaritu zuten lehenengo, eta astiro iritsi zen emakume eta haurrengana⁶¹. Erostea ahalmena handitu zen ordurako, soldatak zertxobait igo zirelako; herritarren elikadura hobe zen, eta higiene-baldintzek nahiz etxebizitzetako azpiegiturek hobera egin zuten, estolderia, uraren sistema eta beste zerbitzu batzuk hedatu egin zirelako eta beste lan publiko batzuk gauzatu zituztelako, hala nola azoka berria eta garbitoki berria. Arlo sozialean, elkar laguntzarako sozietateak orokortu egin ziren, eta kontsumo-kooperatibak sortu ziren.

Hiru alderdi azpimarra ditzakegu elkar laguntzarako sozietate haiei buruz: soziabilitaterako eta asoziazionismorako espazio garrantzitsuak izan ziren, bestelako erakunde

⁵⁹ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia ..., *op. cit.*

⁶⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, *op. cit.*, 14. or.

⁶¹ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia ..., *op. cit.*

batzuen aurrekariak, sindikatuenak eta beste erresistentzia-talde batzuenak, besteak beste. Sozietate haietan, antolakuntzari, diziplinari, biltzarretako partaidetzari, kudeaketari eta beste arlo batzuei buruz ikasi zuten. Eta gainera, bitarteko egokia izan ziren langileen nortasuna eraikitzeko, behar-beharrezko kontua, aintzat hartuta gizarteak eraldatzen ari zela eta haren jatorria oso bestelako errealitate soziopolitiko, ekonomiko eta laboral bat zela; testuinguru hartan, funtsezkoa zen harremanak egitea eta balio nahiz jarrera berriak sendotzea. Elkar laguntzarako sozietateak identifikazio kolektiboko espazioak izan ziren, trukerako espazioak. Baina, horrez gainera, hau izan zen horrelakoek Erreterian izan zuten berezitasunetako bat:

La presencia de mujeres como socias de pleno derecho, algo que se corresponde, lógicamente, con su presencia laboral en la industria local. Así sociedades como “La Ibérica”, “La sociedad de socorros mutuos de La Fabril Lanera”, “Alkar-Laguntza”, etc... admitían socias, aunque eso sí, pocas veces aparecían en las Juntas Directivas y, cuando lo hacían (por ejemplo en la de “La Fabril Lanera” y en la de “Tejidos de Lino”, los cargos de Presidente y Secretario lo ocupaban los varones, mientras que las mujeres eran, como mucho, vocales). Esa presencia femenina implicaba también otro dato curioso, la expresa exclusión del parto como motivo de pago de prestaciones por enfermedad (aunque en el reglamento de la sociedad de socorros mutuos “Alkar-Laguntza” se prevea ayuda de 1 pts. durante tres semanas después del parto)⁶².

Fabril Lanera lantegiko telariak, 1930. urtean. (EUA A014F041).

⁶² LUENGO TEIXIDOR, Félix: “Sociabilidad y socorros mutuos: las sociedades de socorros mutuos de Rentería (1890-1930)”, *Bilduma*, 9. zk., 1995, 34. or.

Urte haietako beste aldaketa bat izan zen zenbait fabrikak lan-arloko legeak aplikatu zituztela, lanaldiaren murrizketari buruzko xedapenak, hain zuzen ere. Esan beharra dago ez dirudiela kooperatiba haiek probintziako beste toki batzuetan izandako eragina edo garrantzia lortu zutenik Erreterian. Haien eragina eta iraunkortasuna behintzat ez daude argi jasota. Neurri batean, laguntza-sozietateak, elkarte alderdikoak edo politikoak izan zituzten abiapuntu, eta batzuek, ziur asko, enpresa bera, baina ez ziren oso ohikoak izan, eta ez zuten lortu hurbileko beste batzuen hedadura, Lasarteko kotoi-fabrikako kooperatibarena, esaterako⁶³.

Industrializazio-prozesuaren aldi hartan ere Erreteria hazi egin zen tamainan eta azpiegituretan: biztanleen kopuruak gora egin zuen; 1912an La Papelera Española ezarri zuten, orduan harridura sortu zuen hormigoizko eraikin batean; zertxobait geroago, Papelera Oarso, makina ezin modernoagoekin⁶⁴. Eta urte horretan bertan beste obra publiko garrantzitsu bat egin zuten: topoa edo Donostia eta Hendaia lotzen dituen mugaz haraindiko tren.

Manufacturas el Yute fabrikako langileek, gizon zein emakume, 1913an egin zuten Erreterian ezagun den lehen greba⁶⁵. Lantegi horretan haria ehundu eta prestatzen zuten, eta emakumeek espartinak egiten zituzten, sortaka, beharbada nork bere etxean. Esan ohi da emakumeak otzanagoak zirela eta joera txikiagoa zutela altxamendurako, eta horregatik, aitortzen du Miguel Ángel Barcenillak, harrigarria da herriko lehen greban emakumeek parte hartu izana, edo are gehiago, greba hura sustatu izana⁶⁶.

Urtebete lehenago, 1912ko otsailean, hein batean talde feministak ekin eta ekin aritu zirelako, “Aulkiaren Legea” onartu zuten; horren arabera, industriako enpresariak aulki bat ipini behar zieten emakumezko langileei, atsedeen hartzeko aukera izan zezaten⁶⁷. Urte bereko uztailean beste lege bat onartu zuten, emakumeek gauean lan egitea debekatzen zuena. Lege horien oinarritzko ideia zen emakumeak ahulak zirela eta babestu egin behar zirela, edo beharrezkoa zela haiek etxean mantentzea, etxetik kanpo lan egiten zuten denbora murriztuta⁶⁸, baina azkenean hasi ziren laneko baldintzak hobetzen saiatzen.

⁶³ BARCENILLA, Miguel Ángel, 2013/12/4ko elkarrizketa.

⁶⁴ GOÑI GALARRAGA, Joseba: *op. cit.*, 75. or.

⁶⁵ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, *op. cit.*, 26. or.

⁶⁶ 2013/12/4ko elkarrizketa.

⁶⁷ LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia de las mujeres...* *op. cit.*, 31. or.

⁶⁸ GARCÍA NINET, José Ignacio (dir.): *Curso sobre prevención de riesgos laborales*, Colección Manuals 13. Universitat Jaume I, Castelló, 1998, 245.-246. or.

Legedi orokorreko aldaketez gain, beste aldaketa batzuk ere gertatu ziren hurbileko udalerrri batzuetan. Irunen, esaterako, pospolo-fabrikako emakumezko langileek sindikatu feminista bat sortu zuten: Pospologileen Sindikatu Feminista⁶⁹. Emakumeak protagonista izan zituen Erreterriako lehen greba hark eta Irungo mobilizazioak zenbaterainoko lotura izan zuten ez dakigun arren, nolabaiteko eragina izan zela pentsa dezakegu. Miguel Ángel Barcenillak azaltzen duenez, tranbia-zaldiek tiratua-erregulartasunez igarotzen zen, eta herrien arteko komunikazioa arina eta etengabea zen. Ideien eta mugimenduen zirkulazioa gizon-emakumeena bezain arina zela pentsa dezakegu⁷⁰.

1914an Lehen Mundu Gerra hasi zen, eta eragina izan zuen herriko industrien garapenean. Hasieran, eragina kaltegarria izan zen, ekoizpenak behera egin baitzuen, eta langabeziak, berriz, gora; gero, ordea, Espainiako estatuak, neutraltasunari eutsita, borrokan ari ziren herrialdeek utzitako merkatuak bete zituen, eta ekoizpenak gora egin zuen ia industria-sektore guztietan, eskaria gero eta handiagoa zelako. Ondorioz, Erreterriako hainbat enpresatako langile taldea handitu egin zen. 1915ean, La Ibérica fabrikak bikoiztu egin zuen, ia, langileen kopurua; Sociedad de Tejidos de Lino lantegiak ia-ia hirukoiztu egin zuen; Olibet enpresak 154 langile zituen, aurreko hamabi urteetan baino % 60 gehiago, eta Papelera Vasco-Belga ere antzeko proportzioan hazi zen aldi horretan.

Urte haietarako, 29 fabrika zeuden Erreterrian, eta haien produktibitateak zein balioak gora egin zuten zenbait hobekuntza teknologikori esker, baina horrek ez zuen berekin ekarri ezinbestean langileen kopurua handitzea. Lanpostu gehiago sortu gabe produktibitatea haztea izan zen industrializazio-aldi horren beste ezaugarri bat.

Lehen Mundu Gerrak tokiko ekonomiari ekarri zizkion hasierako onurak enpresaburuen kapitaletan bakarrik islatu ziren, ez langileen soldatetan. Horrez gainera, eragin positiboak ez zuen asko iraun; izan ere, gerra amaitzean Europako herrialdeek berriro heldu zieten beren jardura ekonomikoei eta merkatuei, euskal enpresek atzera egin behar izan zuten, eta krisialdi gogorra igaro zuten. Herritarren erosteko ahalmena murriztu egin zen.

⁶⁹ LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia de las mujeres... op. cit.*, 31. or.

⁷⁰ Miguel Ángel Barcenilla, 2013/12/4ko elkarrizketa.

Desberdintasunak

Gizonen eta emakumeen soldatek desberdinak izaten jarraitzen zuten. 1915ean, bai paper-fabrian bai Sociedad de Tejidos de Lino fabrian, gizonek 4 pezeta irabazten zituzten, eta emakumeek, berriz, 1,5. Fabril Lanera lantegian aldea txikiagoa zen, baina bazen alderik: gizonek 2,75 pezeta jasotzen zituzten, eta emakumeek, 1,75. La Ibérica enpresan, gizonek 3,75, eta emakumeek 1,75.

Iturriak: Barcenilla, 2004, 323. or. eta Luengo, 1988, 184. or.

Itxuraz, aldi horrek barne hartzen dituen urte guztietan, hau da, lau bat hamarkadatan, ez zen aldarrikapenezko mugimendurik eta gatazka sozialik izan, 1913ko greba izan ezik. Egile batzuen ustez, hazkunde industrial neurritsuak kultura eta bizimodu tradizionalen eta industrializazioak ekarritakoen arteko egokitzapen geldia ahalbidetu zuen: ekonomiak eta harreman sozial berriek ez zuten gogor talka egin, eta gizartean giro baketsua nagusitu zen⁷¹. Beste batzuen ustez, Errenteriaren joera industrialak nolabaiteko berdintasunezko kutsua edo kutsu demokratikoa izan zuen, ez zuelako izan ez nagusien klase kapitalistarik, ez jauntxo-jarrerako kontrolik⁷². Hala eta guztiz ere, Europako zein tokiko gizartean aldaketak gertatu zirelako eta herrian alderdi politiko ugari eta hauteskundeetako lehiak garatu zirelako, baldintza berriak sortu ziren langileen mugimendurako. 1917tik aurrera, langileen mugimenduak askoz garrantzi handiagoa izan zuen Errenterian.

Gorabeherak industrializazio-prozesuan eta herrian: XX. mendearen 20ko eta 30eko hamarkadak

1917tik 1939ra bitarteko aldian, Errenteriaren egoerak, bertako industriek eta haien inguruan egituratutako bizitzak aldaketa eta gorabehera asko izan zituzten. Batetik, langileen mobilizazioa handia izan zen, lehen aipatu dugunez. Aldi horren hastapenetan greba bat baino gehiago egin zuten, eta emakumeak protagonista garrantzitsu izan ziren. Beste batetik, krisiak eta suspertze ekonomikoko prozesuak izan ziren, eragina izan zutenak enpresen dinamikan, herriaren bizitzan eta, noski, emakumeen lanean. Urte haietan Europan eta Espainian piztutako gerrek eta haien emaitzek zenbait modutan eragin zuten, jakina, herriko industrializazio-garapenean. Garai hartako langile-mobilizazioek eta egoera politiko, ekonomiko

⁷¹ BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado de Oarsoaldea...", *op. cit.*, 26. or.

⁷² GOÑI GALARRAGA, Joseba: *Historia...*, *op. cit.*, 77. or.

eta sozialak interakzio sakona izan zuten. Lan-arloko gertaerek eta baita emakumeen egoerarekin lotutakoek ere ingurune zabalago baten eragina jaso zuten, kontinente osoan garatutako ideia eta ekintzen eragina.

Lehen Mundu Gerra 1918an amaitu zen; Europako herrialdeek berriro heldu zieten beren ekoizpenari eta merkatuei, eta euskal enpresa eta ekonomiaren hazkundera gelditu egin zen. 1920ko hamarkadaren hasieran, Europa osoan barrena hedatuta zegoen krisiak ehungintzari eta paper-industriari eragin zien bereziki, Erreterian ere bai, noski: “Papelerak, esaterako, astean zenbait egunez gelditzen zituen bere lantegiak eta horrek langileen diru-sarrerak asko gutxitzea ekarri zuen. Era berean, langabezia handitu zen, eta horrek ahuldu egin zituen langileen eskabideak; izan ere, langileak aski zuten beren lanpostuei eustearekin. Krisialdia laster amaitu bazen ere ohiko lan-erritmora itzulita, lanpostuen eze-gonkortasunak eta langileen erosmen-ahalmenak berdin jarraitu zuten”⁷³.

Langileen mobilizazioak, lan-arloko aldarrikapenak eta emakumeen protagonismoa

Zailtasunez jositako aldi hartan, langileen pentsamoldea nabarmen aldatu zen. 1917an, UGT eta CNT sindikatuak greba orokorra deitu zuten, eta lantegiak bi egunez egon ziren geldirik. Bizi-mailak okerrera egin ahala, nahigabea gero eta handiagoa zen, eta jendeak kemen handiagoz parte hartu zuen langileen mobilizazioetan. 1918an, hainbat langile-mugimendu nabarmendu ziren Gipuzkoa osoan, eta gizarte-asaldura handia garatzen hasi zen. Hurrengo bi urteetan UGTren tokiko zenbait sindikatu sortu ziren.

Baina lan-baldintza eta bizi-baldintza kaskarrak ez ziren izan mobilizazioaren eragile bakarrak; ordurako bazegoen gaitasuna zalantzan jartzeko nagusiaren eta Estatuaren agintea, ordura arte tabu izan zena⁷⁴.

1919ko urrian, aurretik Estatu osoan izandako aldarrikapenen ondorio gisa, indarrean sartu zen 8 orduko lanaldiaren dekretua, eguneko eta asteko lanaldia murriztu zuena, astean gehienez 48 ordu lan egin zitezkeela finkatuta. Neurri hori lagungarria izan zen lan-baldintzak eta bizi-baldintzak hobetzeko.

Urte hartan bertan, Manufacturas el Yute fabrikako emakume batzuek –“Caralt Pérez y Cía” izenez zen ezaguna, Kataluniako enpresa horrek erosi eta

⁷³ Erretereriako Udala, “Herria ezagutzen”, *op. cit.*

⁷⁴ BARCENILLA, Miguel Ángel, Erretereriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

modernizatu baitzuen fabrika– greba deitu zuten: matxinadak izan ziren, eta ohar-tarazpenak egin zizkieten, ordena publikoa manten zezaten. Eta 1920an hamar greba baino gehiago egin zituzten Erreterian. Honako hauek ziren eskaera ohikoenak: soldatak igotzea, aparteko orduak ordaintzea, istripu bat izanez gero estaldura eskaintzea, lantokietan hobekuntzak egitea, nagusiek sindikatuak onartzea eta elkartzeko eskubidea izatea. Lanarekin zerikusia zuten alderdieta-tik harago, alderdi politikoek, prentsak eta iritzi publikoak jendarteko harremanak eta lan-harremanak aldatzen ari zirela onartzea lortu zuten, eta arazo soziala buruhauste bilakatu zen⁷⁵. Okinek, upelgileek, aterkigileek, ehungintzako langileek, metalurgiako langileek, tranbia-gidariek edo gozogileek euren sindikatuaren gorakada baliatu zuten aldarrikapenak proposatzeko, eta, kasu askotan, grebak bi aldeen arteko negoziazioen bitartez amaitu ziren. 22 mila jardunaldi baino gehiago galdu ziren, guztira, greben ondorioz, eta mila langiletik gora parte hartu zuten horietan, gizon zein emakume⁷⁶.

Horrez gainera, urte nahasi hartan 50 lan-gatazka baino gehiago izan ziren Gipuzkoa osoan, eta emakumeek gatazka horietan izandako partaidetzaren ehunekoa industrian zuten presentziaren parekoa izan zen, gutxi gorabehera. Egia esanda, probintzia osoko datuei erreparatuz gero, badakigu emakumeen partaidetza gizonena baino handiagoa izan zela mobilizazioetan. 1917tik 1920ra, langileen % 85 inguruk parte hartu zuten grebaren batean, baina emakumeen kopurua % 99koa izan zen, eta horrek esan nahi du enpresa batean greba deituta emakumeek gizonen baino adostasun handiagoz erantzuten zutela, ia ehuneko ehunean⁷⁷.

Manufacturas el Yute lantegiko langileek 1919ko uztailean egin zuten grebari buruz gauza bakarra dakigu, hots, indar publikoek esku hartu zutela jazo ziren istilu arinetan. Baina gauza jakina da, halaber, urte hartan bertan 200 emakume Erreteriko Emakumeen Sindikatu Katoliko Askeko kide egin zirela, eta sindikatu horrek arrakasta handia izan zuen, batik bat ehungintzako emakumezko langileen artean. Sindikatuak emakumeek soilik osatutako atal bakarra izan zuen, non eta Erreterian.

Emakumeen artean, garrantzia itzela izan zuen sindikalismo katolikoak. Sindikatu Katolikoak –ez Katoliko Askeak– oinarritzko heziketa eta formakuntza

⁷⁵ Erreteriko Udala, “Herria ezagutzen”, *op. cit.*

⁷⁶ LUENGO TEIXIDOR, Félix: “XX. mendearen hastapenak (1903-1931)”, Juan Carlos Jiménez de Aberasturi Corta (zuz.), *Erreteriko Historia*, Erreteriko Udaleko Kultur Batzordea, 1996, 259., 270. or.

⁷⁷ LUENGO TEIXIDOR, Félix: “La mujer en el movimiento obrero: Una huelga en Rentería en 1920”, *Bilduma*, 2. zk., 1988, 182. or.

moral eta soziala ematen zien emakumezko langileei zenbait erakunderen bidez. Erakunde horietako batzuk Nazaret Zentroak ziren, eta Erreenterian emakumezko afiliatu ugari lortu zituen⁷⁸.

Gipuzkoari buruzko datuek erakusten digutenez, emakumeek presentzia nabarmena zuten sindikatuetan, eta modu aktiboan ere parte hartzen zuten, nahiz eta zenbait taldek, esaterako anarkistek, ez zituzten emakumezkoen atalak eratu beren sindikatuetan. UGTk eta beste elkarte batzuek, ordea, izan zituzten emakumeen atalak, eta kasu batzuetan, industriako adarraren arabera, afiliatu gehienak emakumeak ziren. Horren adibide da jostunen eta sastreen adarreko “orratzaren sindikatua”, Donostian⁷⁹.

Urtebete geroago, 1920an, Fabrika Handiko emakumeek ere greba egin zuten, lan-baldintzen hobekuntza eskatzeko eta kaleratu zuten lankide bati elkartasuna adierazteko. Grebak bi hilabete iraun zuen, eta emakumeek borroka galdu zuten⁸⁰.

Urte hartan Niessen eta La Ibérica fabriketan ere egin zituzten lanuzteak, eta batzordeetan emakumeek ere parte hartu zuten⁸¹. Niessenen, Pura Garmendia, Nemesia Arruebarrena eta Mercedes Elizondo sindikalistak izan ziren gatazkaren buru, eta horiek sinatu zituzten gatazka konpontzeko akordioak. Honako hauek adostu zituzten, besteak beste: astean gehienez 48 ordu lan egitea, ezinbesteko kasuetan izan ezik, eta lanegun eta egunsari erdia galtzeko zigorra, langilea, gizon ala emakume, ez bazen garaiz iristen lantegira⁸². Baina, Félix Luengok azaltzen duenez, beste edozein greba baino aipagarriagotzat jo izan da, emakumeek izan zuten protagonismoagatik, Tejidos de Lino fabrikakoa. Emakumezko Langileen Sindikatu Katoliko Askeak deitu zuen greba, bertako kideak baitziren lantegiko 60 emakume. Hasi zenean, lantegiak 27 gizoni, 3 gizon gazteri, 52 emakumeri, 95 emakume gazteri eta 2 neskatxari ematen zien lana, hau da, 179 pertsonari, 149 emakume eta 30 gizon⁸³.

Nagusiak ezarritako isun bat ordaintzeari uko egiteagatik lankide bat kaleratu zutelako egin zuten lanuztea. Araudiaren arabera, hainbat arrazoiengatik ezar ziezaieketen isuna langileei; esaterako, jantzigintzako atalean lanorduetan hitz egiteagatik 10 zentimoko zigorra jartzen zieten. Isuna ordaindu ezean, kaleratu

⁷⁸ *Ibidem*, 183. or.

⁷⁹ *Ibidem*, 182. or.

⁸⁰ Erreenteriako Udala, “Herria ezagutzen”, *op. cit.*

⁸¹ LUENGO TEIXIDOR, Félix: “La mujer en el movimiento...”, *op. cit.* 184. or.

⁸² LUENGO TEIXIDOR, Félix: “XX. mendearen hastapenak...”, *op. cit.*, 249. or.

⁸³ LUENGO TEIXIDOR, Félix: “La mujer en el movimiento...”, *op. cit.* 184. or.

egiten zituzten langileak. 1920ko uztailean 21ean, horrelako kaleratze bat gertatu zela, batzorde bat zuzendariarengana joan zen, eta kaleratutako langilea berriz onartzeko eskatu zion. Eskaerari emandako ezetzak greba ekarri zuen, eta fabrikako hainbat atalek egin zuten bat lanuztearekin. 98 langilek egin zuten greba, guztiak emakumeak; aitzitik, 30 gizonak lan egin zuten. Hau da, gatazka hark emakumeak izan zituen protagonista, buru eta euskarri. Hilabetetik gora iraun zuen, eta nagusiaren jarrera gogorraren ondorioz, emakumeek porrot ikaragarria ekarri zien akordio bat sinatu behar izan zuten azkenean, eta parte hartu zutenetatik hamabi ez zituzten berriz onartu eta kalean geratu ziren⁸⁴.

1921ean egoera bestelakoa izan zen. Greba bakarra egin zuten, Illarramendiren tailer mekanikoan⁸⁵. Zahartzarorako Nahitaezko Aseguruari buruzko legedia onartu zuten. Baina urte horretako gertakari nabarmenena zera da, emakumeen jardura industrian % 20 txikitu zela, hainbat arrazoiengatik, hala nola gizonak bakarrik betetzen zituzten sektoreek eta lanek hazkundea izan zutelako eta emakumeen lanaren gaineko legezko kontrola areagotu zelako. Azken neurri horrekin, emakumeei igo egin behar izan zieten soldata, eta ondorioz ez zen lehen bezain abantailatsua haiek kontratatzea⁸⁶.

Beste emakumezko langile batzuk

Emakumezko langileen lan industrialaz eta mobilizazioez gain, gogoan izan behar dugu herriko biztanle aktiboen artean zeudela emakume baserritarrak ere. Ez daude jardura ekonomikoen erroldetan erregistratuta, baina, aintzatespenen arabera, 20ko hamarkadaren hasieran emakumezko biztanle ekonomikoki aktiboen kopurua % 20-25 handiagoa izango zen Gipuzkoan baserritarrak kontuan hartuta. Ehuneko horri etxeko zerbitzuetan ziharduten emakumeak gehituz gero, emakume langileen proportzioa oso altua zen. Datuak osatugabeak badira ere, esan bezala, Errenteriako eta probintzia osoko eredu industrialaren bereizgarria zen emakumeen presentzia handiko industria-adarrak garatu zirela, hala nola jantzigintza, ehungintza, kimika-industria, baita presentzia txikiagoa izanik ere emakumeei lan ematen zieten beste industria-adar batzuk ere, paper-industria, elikagaigintza eta altzarigintza, besteak beste⁸⁷.

⁸⁴ *Ibidem*, 185. or.

⁸⁵ Errenteriako Udala, "Herria ezagutzen", *op. cit.*

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ LUENGO TEIXIDOR, Félix: "La mujer en el movimiento...", *op. cit.*, 179.-186. or.

1920. urtetik aurrera, herriko biztanleria landatarra murrizten hasi zen, gelditu gabe, eta Erretereriako urbanizazioak aurrera jarraitu zuen: ordurako, etxebizitzek ura eta komuna zeuzkaten, azken hori partekatua.

Zerbitzuen sektoreko gainerako ogibideak eta jarduerak ere garatu ziren. 20ko hamarkadarako, garraioen eta komunikazioen sektorearekin lotutako lanak ugartu egin ziren; izan ere, “Euskal Herria lehena izan zen komunikazio telegrafikoak abian jartzen, hein handi batean Europako mendebaldearekin lotzeko linea Frantziatik zetorrelako eta merkataritza itsasketak garrantzi handia zuelako”. Telefonisten eta idazkarien lanek, emakumeek bakarrik egiten zituztenek, goraldia izan zuten garai hartan Gipuzkoan⁸⁸. Miguel Ángel Barcenilla historialariaren arabera, Erretererian trenari lotutako lanak eta bulegoetakoak maskulinoak izan ziren urte askoan, jarduera kualifikatuak zirelako; eta, ziur asko, 20ko hamarkadan hasi ziren emakumeak beste toki batzuetan aspalditik erabat femeninoak ziren ogibide horietan sartzen⁸⁹. Ez dugu datu ziurrik aurkitu emakumeak lan horietan sartzeko prozesuari buruz, ezta haien esperientziari buruz ere.

Kontrol eta babes sozialak, eta industria-garapena

1923an, Primo de Riveraren diktadura hasi zen, eta, harekin batera, industria-ren hazkunde-aldi bat, industriako produktuen gaineko protekzionismoak eta obra publikoen sustapenak bultzatua. Horren guztiaren ondorioz, kontsumoa handitu egin zen. Politika autarkikoa zen, hau da, autohornikuntzan oinarritua; hortaz, industriaren barneko garapena eta ekoizpena lortu nahi zituzten, Estatuak esku hartuta ekonomian: merkatuak, prezioak eta ekoizpena araututa; laguntzak emanda, eta muga-zergak kontrolatuta.

Bestalde, arlo sozial eta politikoan, nolabaiteko egonkortasuna nagusitu zen, sindikatu komunistak eta anarkistak debekatu zituztelako, paternalismoa ezarri zutelako eta aurreko urteetan onartutako lan-arloko legeen eragin lasaigarriak aurreko gizarte-asaldura baretu zuelako. Horrez gainera, erosteko ahalmena hobetu egin zen⁹⁰.

Primo de Riveraren politika sozial eta ekonomikoak beste mota bateko lehiakortasuna eta baliabide-arrazionalizazioa oinarri zituen logika ezarri nahi zuen, berekin ekarriko zuena enpresek antolakuntzako koordinazioa hobetu beharra eta

⁸⁸ URDANGARÍN ALTUNA, Carmelo eta IZAGA REINER, José María: *Euskal lanbide...*, op. cit.

⁸⁹ 2013/12/4ko elkarrizketa.

⁹⁰ Miguel Ángel Barcenilla, Erretereriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., op. cit.

langileak eremu produktibo eta tekniko berrietara egokitu beharra. Logika horretatik, langileen mugimendua kontrolatuta zegoen, gizarteko diziplinarik ezak kalte egiten baitzion lanari eta suntsitu egiten baitzuen ekoizpena. Langileen gatazkak gainditzearen garrantzia azpimarratuta, ahalegina eskatu zioten langileriari, eta langileen elkarteei, berriz, elkarlana, guztien interesaren alde egiteko. Interes hura modernizazioa eta produktibitatea ziren. Askatasun sindikala galdu zuten, eta korporatibismoak aurrera egin zuen⁹¹.

Arlo sozialean, nabarmentzekoa izan zen, baita ere, bi kooperatiba sortu zirela: bata, papergileena⁹², eta bestea, Etxebizitza Merkeak Eraikitze Errenteriar Kooperatiba⁹³. Bi-biak 1920ko hamarkadan sortu zituzten.

Testuinguru hartan sortu ziren, batetik, 1924an, Fábrica Electrotécnica Euzkaria enpresa, gero G. Echeverría y Cía, S.A. (Pekin) izena hartu zuena, eta bestetik, 1925ean, La Esmaltería Guipuzcoana, langile gehienak emakumezkoak zituen (% 70). Azken horrek lantegia handitu zuen urte gutxi batzuk geroago, eta, horretarako, Pekingo garbitokia bota zuen, 1930ean⁹⁴. Udalak herri-lurak saldu zizkion enpresari, eta lur horiek barne hartzen zuten garbitoki zaharra, ordurako bakarra herri osoan. Gertaera hori jasota dago garai hartako tokiko aldizkari batean:

La municipalidad renteriana, deferente siempre con la expansión industrial, que marca los jalones de la creciente prosperidad de la villa, acordó acceder a los deseos de la Esmaltería. Y a falta del lavadero de Pekin, surgió imperativamente, con el imperio de las conveniencias del pueblo, la necesidad de la construcción del nuevo lavadero⁹⁵.

Nabarmentzekoa da industriekiko “begirune” hark eta haiek ezarritako “mugarri” batzuek biztanleak kontsumorako urez hornitzeko arazoak eragin zituztela, besteak beste, eta arazo hori areagotu egin zen urteek aurrera egin ahala, hamarkada batzuk geroago arazo larri izatera iritsi arte.

Errenteriako industrian emakumeek lanean jarraitu bazuten ere, emakumezko langileen kopurua murriztu egin zen, batetik, gutxitu egin zirelako emakumeak kontratatzeagatik abantailak eta emakumeentzat “egoki” ziren lan edo sektoreetan ziharduten enpresak, eta bestetik, Primo de Riveraren diktaduraren

⁹¹ PÉREZ PÉREZ, José Antonio eta IBÁÑEZ ORTEGA, Norberto: “Orígenes y desarrollo del socialismo en el País Vasco”, *Bilduma*, 19. zk., 2005, 114.-115. or.

⁹² EUA B/7/2/6.

⁹³ EUA B/7/3/5.

⁹⁴ Errenteriako Udala, “Herria ezagutzen”, *op. cit.*

⁹⁵ *Renteria* aldizkaria, 13. zk., 1930.

nazionalkatolizismoarekin nagusitu egin zelako emakumeek etxetik kanpo lan egi-tearen aurkako pentsamoldea:

Había una presión muy fuerte para que las mujeres dejaran de trabajar. Había presión sobre ellas, y sobre el marido, porque si no era capaz de mantener a la familia, no era suficientemente hombre. Esa ideología insistía mucho en que el lugar de las mujeres era el hogar y su papel, criar hijos para la patria. Entonces se toleraba que trabajaran mientras eran solteras, pero al casarse, la idea era que tenía que dejar de trabajar⁹⁶.

Nolanahi ere, garai hartako diktadura “ahul” samarra zen. Paternalista zen, Miguel Ángel Barcenillaren esanetan, eta, hori dela eta, “zaindu” egin nahi zituen, nolabait, langileak eta, oro har, herritarrak⁹⁷:

Como necesita darse un barniz de modernidad, es la primera vez que se permite a las mujeres votar y ser concejales, cosa que hasta entonces no se había conseguido⁹⁸. Es contradictorio, porque por un lado quiere mantener esa vida tradicional, pero a la vez quiere modernizarse y crea una especie de comités de obreros y permite que los sindicatos formen parte de eso. Y respecto a las mujeres, tolera derechos y hasta los consolida⁹⁹.

Eskubide horiek finkatuta, emakumeek, formalki, beren komunitateetako bizitza politikoa parte har zezaketen. Halaber, horien haritik onartu zuten, esaterako, Nahitaezko Erretiroaren Legea, 1931koa. Horrez gainera, Primo de Riveraren politiken artean, azpiegiturak garatzeko plan nazional bat prestatu zuten, eraginik izan zuena Erreterian: 1926an, hirigintzako lanak abiarazi zituzten Versallesen, Agustinetan, Gaztañon eta Morrongilletako kalezuloaren ondoan.

Denboraldi hartan, etengabe ireki zituzten jangaien dendak (28 ziren 1929an), saltokiak, kafetegiak eta tabernak, herritarrek gero eta diru gehiago eta aisiarako denbora gehiago zituzten seinale¹⁰⁰.

⁹⁶ BARCENILLA, Miguel Ángel, 2013/12/4ko elkarrizketa.

⁹⁷ BARCENILLA, Miguel Ángel, Erreteriarako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

⁹⁸ Eskubide hori pixkanaka eskuratu zuten. 1924an, familiaburu ziren emakumeak izan zitezkeen hautesle eta hautetsi tokiko esparruan, eta hurrengo urtean, probintzietako eskualdeetan. 1926an plebiszitu bat izan zen (ez hauteskunde demokratikoak), eta emakume guztiei utzi zitzaizen bozkatzeko. 1927an, zenbait aulki gorde zituzten emakumeek parte har zezaten Kontsultarako Batzorde Nazionalan, eta batzorde horretan zeharka hautatu zituzten. Emakumeek II. Errepublikaren konstituzioan lortu zituzten bozkatzeko erabateko eskubidea eta beste organo politiko batzuetan parte hartzeko aukera gehiago.

⁹⁹ 2013/12/4ko elkarrizketa.

¹⁰⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, *op. cit.*, 25. or.

Irudia: *Anuario regional descriptivo, informativo y seleccionado de la industria, comercio, agricultura, arte y turismo del Norte de España, 1932.*

Bereziki interesgarria da nabarmentzea emakume bat baino gehiago zela horrelako negozioen buru, edo gutxienez titular. 1932ko erregistroan jasota dagoenez, Mendarteren alargunak gozotegi eta jangaien denda bat zuen; Jáureguiren alargunak, gozotegi bat; Lecuonaren alargunak eta Urrutiaren alargunak, okindegi bana; eta zazpi emakumek zeukaten jabetzan olio, ozipina, lekale lehorrak, bakailaoa eta antzeko jakiak txikizka saltzeko postu edo saltoki bat: María Arandiak, María Ramona Argayak, María Arrondok, Berasateguiaren alargunak, María Cortak, Cornelia Echevestek eta Gregoria Mayorrek. Feliciano Galarraga esne-denda baten jabea zen.

Ostalaritzari eta elikadurari lotutako negozio horiez gain, sei emakume ziren mertzeria baten jabe: Dorotea Berrondo, Echevarriaren alarguna, Manuela Iguarán, Francisca Inciarte, Manuela Jiménez eta Josefina Lorente. Beste lau, jostunak: Margarina Gamborena, Joaquina García, Alejandrina Montijo eta Guadalupe Moreno. Eta Fructuosa Urtea kortse-denda baten jabea zen. Prudencia Sorazuk jostailuen negozio bat zeukan. Horrelako saltokiez gain, erregistratuta daude margolarien negozio bat eta latorritegi bat Goeneagaren alargunaren izenean, eta Viuda e Hijos de Uranga izeneko egur-tailer nahiz zurgingidegi bat¹⁰¹.

Aurreko urteetan aldaketa handia gertatu zen pentsamoldean eta gizonen eta emakumeen arteko harremanetan. Gerra Handiak iraun artean, gizonak borrokara joan ziren, eta Europa osoko emakumeek bete zituzten ordura arte gizonenak izan ziren lanak eta eginkizunak, eta sexu bakoitzak betetzen zuen tokia eta haien arteko botere-harremanak aldatu zituzten zenbait gertaera jazo ziren. Herrialde batean baino gehiagotan, 20ko hamarkadara iritsi aurretik lortu zuten emakumeek bozkatzeko erabateko eskubidea; toki publikoetara joaten eta urte askoan debekatuta izan zituzten jarduerak egiten hasi ziren, kirola, esaterako. Janzkera aldatu zuten, eta gizonekin beste modu bateko harremana izaten hasi ziren¹⁰². Jarrera eta ideia berri haiek ia hamarkada bat geroago iritsi baziren ere herrira, testuinguru berria eratzen joan zen, eta apurka-apurka eta mailaz maila eragina izan zuen emakumeengan eta haien aldarrikapenetan. 1920ko hamarkadaren amaieran eta 1930ekoaren hasieran gizartearen pentsamoldea desberdina zen. Eta herria ere bai.

1930eko hamarkadaren hastapenetan, dozenaka artikulua desberdin fabrikatzen zituzten Erreterian. Testu honek, 1932koak, argi erakusten du tokiko ekoizpenaren aniztasuna:

¹⁰¹ *Anuario regional descriptivo, informativo y seleccionado de la industria, comercio, agricultura, profesiones, arte y turismo del Norte de España*, Anuarios Regionales de España, Madrid, 1932, 636.-637. or.

¹⁰² BARCENILLA, Miguel Ángel, Erreterriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

La villa de Rentería está caracterizada en los tiempos actuales por su inusitado movimiento industrial que crece progresivamente y que hoy constituye uno de sus florecimientos y riqueza.

Su amplio término municipal, bañado por el río Oyarzum, produce maíz y manzanas.

Riqueza pecuaria de las especies cerdal, bovina y lanar. Industria pesquera. Fabricación de alambres, carbonato de plomo (albayalde), alcohol, alpargatas, aserras maderas, barnices, batería de cocina, bizcochos, galletas, bloques de cemento, botones de cuero y asta, calzado, camas de madera, cepillos, electricidad, envases metálicos, esplino artificial, fieltros (para la fabricación de papel y pasta), gaseosas, géneros de punto, artículos de goma, harinas, hilados de lana y estambre, lejías, artículos de material aislante, medallas, plumbato plumbico (minio), muebles, orfebrería religiosa, papel continuo, paquetería, muebles de acero, paraguas, pastas de madera, peinar lana, peines, perfumería, pintura, planchas de plomo, pulverizadores para tocador, puntas de París, tacones, suelas, sulfato de alúmina, lino, algodón, tirafondos de latón y hierro, tornillería, tubos de plomo y cinc.

Errenteriako ekoizpena 1932an. (Iturria: *Anuario regional descriptivo, informativo y seleccionado de la industria, comercio, agricultura, profesiones, arte y turismo del Norte de España*, 1932).

Enpresa ugari horien artean, Agustina eta Eladia Iradi, María Recalde eta Echeverriaren alarguna ehun-fabriken jabetzat ageri dira, eta Josefina Lorente, puntuzko ehunen fabrikaren jabetzat. Arribarrenaren alarguna erregistratuta zeuden bi espartin-fabriketako baten jabea zen, eta Valverderen alargunak inprimategi bat eta litografien enpresa bat zeuzkan¹⁰³. Londaiz, Ubarrechea y Compañía

¹⁰³ Ikusi eranskinetan Valverderen alargunaren enpresako langile taldearen zerrenda (2. eranskina). Udal Artxiboan gordeta daude 30eko hamarkadako espedienteak, eta horietan aurki ditzakegu hainbat enpresatako langileen zerrendak, lanera itzultzeko edo lanetik kaleratzeko jakinarazpenak eta mota horretako beste dokumentu batzuk. Batik bat 1931ko datuak daude, urte horretan informazioa bildu baitzuten langabetuen errolda bat egiteko. EUA B/6/4/6. Espedientearen jasotakoaren arabera.

izeneko errota garai hartako beste industria aktiboetako bat zen, eta sozietate horretan zegoen Cesárea Garbuno¹⁰⁴.

Zaila da jakitea zer ondorio zuen titulartasunak emakume haientzat, eta ziur asko ondorio hori aldatu egiten zen kasu batetik bestera eta denboran barrena edo negozioaren ibilbidean. Nolanahi ere, pentsa dezakegu negozioaren jabetzak edo enpresa-sozietateetako partaidetzak jarduteko nolabaiteko askatasuna edo gutxi gorabehera modu aktiboan parte hartzeko aukera emango ziela garai hartan, nahiz eta negozioa beste senide, administratzaile, bazkide edo langile batzuek gidatu.

1930eko hamarkadarako, herrian bertan jaiotako biztanleak % 45 bakarrik baziren ere, % 81 euskal probintzietakoak ziren, hau da, herrira kanpotik iritsitako biztanle gehienak ingurune euskaldunetatik zetozen, eta horrek erraztu egiten zuen bertakotzea¹⁰⁵.

1932an, azkenean, hirigintza-plan bat zehaztu zuten herrirako, Eraikuntzako Udal Ordenantzetan jasoa. Ordura arte, eraikuntza ez zen araututa egon, eta horregatik ezarri zituzten hainbeste lantegi hiriaren erdigunean eta inguruan; ordutik aurrera, hiriaren hazkuntza diseinatu nahi zuten, nahiz eta hazkuntza hori asko baldintzatzen zuen fabriken, tailerren eta logela-etxeen nahaspila batzuetan osasungaitzak¹⁰⁶.

Urte hartan hondamendiak ere izan ziren. Errenteriak uholdeen historia luzea badu ere, gogoan geratu dira 1932ko abuztuaren 27koa (urak 0,70 metro hartu zituen), 1933ko ekainaren 16koa (3,15 metro) eta urte bereko urriaren 23koa (3,65 metro). 1933koak izan ziren larrienak. Zenbait pertsona hil ziren; etxebizitzek kalteak izan zituzten, eta enpresa txiki zein handiek, galera materialak:

¹⁰⁴ *Anuario regional descriptivo, informativo y seleccionado de la industria, comercio, agricultura, profesiones, arte y turismo del Norte de España*, Anuarios Regionales de España, Madrid, 1932, 636.-637. or. Pasaia, udalerri mugakidea izaki, merkataritzako eta laneko truke handia zuen Errenteriarekin, eta ezaguna da han ere emakume asko izan zirela saltokien, elikagai-denden, okindegien eta bestelako enpresa nahiz negozioen buru, Lezon eta Oiartzunen ez bezala. Bi herri horietan Pasaian eta Errenterian baino askoz industria eta negozio gutxiago zeuden, eta Lezon ez dago emakumerik enpresa-jabeen artean, arropa-denda baten jabea izan ezik. Oiartzunen ere ez zen emakume asko negozioen buru, honako kasu hauek salbuetsirik: Michelenaren alargunaren elektrizitate-fabrika, Joaquina Artolaren izenean zegoen errota eta Bonifacioaren alargunaren izenean zegoen handizkako ardo-saltokia. 1932ko urtekari horren arabera, Pasaian, La Vasconia paperezko manufakturen fabrika Ribateren alargunarena zen data haietan; Pasaiaiko lau likore-fabriketatik bi emakumeenak ziren: Marie Brizard et Roger eta Viuda de Esteve Dalmasés. Mendiaren alarguna okindegiatarako makinak eraikitzen zituen enpresa baten jabe gisa agertzen da; Cámararen alarguna eta ilobak itsasontzien enpresa kontsignatario baten titularrak ziren, eta aduanetako sei agentzia eta komisionista zeuden alargunen izenean (Fernándezena, Betsellereba, Ochoarena, Cámararena, Rodrigorena, Yurritarena) (*Ibidem*, 619.-620., 627., 629.-630. or.).

¹⁰⁵ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹⁰⁶ *Ibidem*.

saltokietan, tabernetan eta bulegoetan ur-lasterrak pertsianak apurtu zituen, eta kaleetan barrena arrastaka eraman zituen salgaiak eta salmahaiak. Paper-fabrikatik flotatzen ateratzen ziren paper-bobinak, ibaian behera. Eta enpresa askok eta askok ikusi zuten nola eramaten zituen urak beren produktuak¹⁰⁷. Zenbait enpresa-espedientetan adierazita dagoenaren arabera, urte hartan, lanik ez zegoela eta, La Ibérica fabrikak lanaldiak murriztu zituen, eta Papelera Oarso enpresa gelditu egin zuten¹⁰⁸.

Fabril Lanera enpresaren inguruen egoera 1933ko uholdeen ondoren. (EUA A056F028).

II. Errepublika, Gerra Zibila eta diktadura frankistaren hasiera: garai nahiak industriarentzat eta ekonomiarentzat

1930eko hamarkada II. Errepublikak eta Gerra Zibilak markatu zuten¹⁰⁹, eta aurrerapausoak eta atzerapausoak izan ziren industriaren eta ekonomiaren arlo-

¹⁰⁷ “50 años de las inundaciones”, *Oarso*, 39. zk., 2004, 20.-21. or.

¹⁰⁸ EUA E/3/16/4. Ikusi 3. eranskinean Niessen lantegiko gutun bat, 1931koa, Errenteriako alkateari idatzia orduko egoera ekonomikoaren berri emateko.

¹⁰⁹ Hemen labur-labur aipatuta dagoen garai honen bilakaerari eta ondorioei buruzko azterketa sakon bat Pedro Barruso eta Mikel Zabaletaren lanean aurki daiteke (1996).

tan. Gizarte-mobilizazioak, politikako partaidetza eta ekintza sindikala bertan behera geratu ziren gerra iristean, baita lan-arloko legedian lortutako aldaketa positiboak ere, laneko kontratua eta negoziazio kolektiboa, besteak beste¹¹⁰.

Errepublikak herrialdeko militantzia politikoaren eta sindikalaren eztanda ekarri zuen, eta, ondorioz, espazioak ireki egin ziren emakumeentzat. Euskal Herrian emakumeen antolamendua indartsua zen, eta askotan alderdi politikoen inguruan egituratuta egoten zen. Horrelako taldeen artean, nabarmentzekoak dira bi, jarduera bizia zutelako: Margaritak, Alderdi Karlistakoak, eta Emakume Abertzale Batza, Eusko Alderdi Jeltzalekoak. Alderdi horietako atal femeninoak ziren. Emakumeek fabriketan, tailerretan eta saltokietan egiten zuten lana errealitate saihetsezina zen ordurako, eta errepublikako legediak indargabetu egin zituen emakume ezkonduak lan-merkatutik kanpo uzten zituzten legeak¹¹¹. Emakumeen eguneroko bizitzan eta eskubide zibiletan ere izan ziren aldaketak, Konstituzioak berdintasuneko eta askatasuneko ikuspegitik arautu baitzuen familiarekin zerikusia zuen oro¹¹².

1936an oso bizi-maila altua lortu zuten herritarrek. Gerran eta diktaduraren lehen urteetan galduta, hogeit bat urte behar izan zituzten berriz maila horretara iristeko¹¹³.

II. Errepublikan aurrerapauso eta lorpen handiak izan baziren ere, aitortu beharra dago horietako batzuk, bereziki emakumeen berdintasunari lotutakoak, zehaztu gabe geratu zirela edo adierazpen hutsak besterik ez zirela izan. Hainbat oztopo aurkitu zituzten, hala nola ohiturak, Eliza Katolikoaren eragina eta indargabetu gabeko lege diskriminatzaileak. Sindikatuak ere oztopo izan ziren¹¹⁴. Krisialdietan edo garai zailetan, gatazka sortzen zen gizonezko langileen eta emakumezko langileen artean, enpleguak nork lortuko, eta sindikatuak, beren adierazpenak eta programa ofizialak gezurtatuta, emakumeen enpleguaren murrizketen alde egin zuten beti¹¹⁵.

1936ko irailaren 11n, erreketek sartu ziren herrian; gerra Errenteriara iritsi zen, eta, Miguel Ángel Barcenillak azaltzen duen moduan, herritarren erdiek baino

¹¹⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹¹¹ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Historia contemporánea de las mujeres en Euskal Herria", Marta Agirrezabala, *et al.*, *La mujer en Euskal Herria (Hacia un feminismo propio)*, Egileak - Basanere Argitaletxea, Donostia, 2001, 43.-44. or.

¹¹² LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia...* *op. cit.*, 41. or.

¹¹³ BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado de Oarsoaldea...", *op. cit.*, 35. or.

¹¹⁴ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹¹⁵ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Historia contemporánea...", *op. cit.*, 44. or.

gehiagok Bilbora ihes egin zuten, hiri hura Eusko Jaurlaritzaren esku baitzegoen oraindik. Hala eta guztiz ere, herritar batzuk fusilatu egin zituzten. 30 edo 40 exekuzio inguru izan ziren, eta pertsona horietako asko ordezkapenez fusilatu zituzten: EAJko politikari batek alde egin bazuen, haren anaia edo emaztea hiltzen zuten, edo herrian geratutako edozein senide. Errepresioa gogorra izan zen, baina ez haiek nahi bezainbestekoa, ez baitzituzten aurkitu benetan garbitu nahi zituztenak. Ziur asko, portua eta trena, betiko komunikazio arinak, lagungarriak izan ziren herritik bizkor alde egiteko¹¹⁶.

Herriko zenbait emakumek gogoan dute gerra. Hau kontatu digu haietako batek:

Gerra gure etxetik hasi zen, Santa Klara kalean, gorriak hilerrian baitzeuden, eta gu etxean (...) Leiho bat genuen, eta han jarri genuen etxean genuen guztia, baita pentsu-zakuak ere. Errementariaren emaztea gora igo zen, semearen biberoia berotzera, eta bala galdu batek hiltzen zuen (gazt.)¹¹⁷.

Beste batek kontatu digunez, sirenak entzutean ezkutatu egin behar zuten, eta batzuetan fabrika abandonatu batean ezkutatzaren ziren, edo etxeko lehen solairura jaisten ziren. Aipatu digu, halaber, egun haietan Sin Rival izeneko tindategia oso garrantzitsua izan zela eta handik jende asko irteten zela 12:00etan, fabrikaren hotsarekin. Gogoan du lurrun-hodiaren soina, oso zaratsua, ohi baino zaratsutsuagoa. Ekainaren 19a zen, nazionalek Bilbo hartu zuten eguna.

Bilbo hartu zutenean, Erreterria utzi zutenak itzuli egin ziren, eta Manufacturas el Yute fabrika giltzapetu zituzten, sailkatzeko: aske uzteko edo atxilotzeko¹¹⁸. Heriotza-zigorrek, atxilotzeek, kargu-garbiketek, erbesteraldiak, ondasun-bahiturek eta negozioak irekitzeko zailtasunek testuinguru ikaragarria eratu zuten. Industria geldirik egon zen hainbat hilabetez: merkaturak gaizki zegoen; kontsumoak behera egin zuen, eta ez zegoen ez lehengairik, ez behar bezalako tresneriarik¹¹⁹.

Gerrak, halaber, eginkizun ugari ekarri zituen emakumeentzat, batez ere elkarte politikoekin edo edonolako erakundeekin lotura zutenentzat, baina ez haientzat bakarrik. Hona hemen lan horietako batzuk: errefuxiatuei, zaurituei eta ume-zurtzei zaintza eta laguntza ematea; pertsona batzuei alde egiten laguntzea, eta gerran zutenean laguntzeko jarduerak gauzatzea, ekintza armatuak barne. Begoña

¹¹⁶ 2013/12/4ko elkarrizketa.

¹¹⁷ Argitaratzailearen oharra: (gazt.) laburdurak jatorrizkoa testigantza gaztelaniaz zela eta itzuli egin dela esan nahi du.

¹¹⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel, Erreterriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹¹⁹ *Ibidem*.

Gorospek aztertu duenez, euskal udalerri askotan Emakume Abertzale Batza, Emakume Gazte Sozialistak edo Emakume Gazte Libertarioak taldeak emakumeak gerran antolatzeke eta aktiboki parte hartzeke espazio garrantzitsuak izan ziren, lan handia egin zutenak¹²⁰.

Eta, beste toki askotan gertatu zen bezalaxe, Erreenterian ere errepresaliak hartu zituzten emakumeen aurka: dibortziatzeagatik, politikari izateagatik, Euskal Emakumeen Elkarteko edo sindikaturen bateko kide izateagatik, mezatara ez joateagatik edo senargai komunista edukitzeagatik. Ilea moztu, errizino-olioa eman eta herrian barrena erakusten zituztela kontatzen du Barcenillak¹²¹.

Lehen urteetan, diktadurak ahalegin handiak egin zituen gizonen eta emakumeen esparruen arteko erabateko bereizketa ezartzeko, eta aurreko hamarkadetan konkistatutako espazio publiko gutxietatik kanporatu zituen emakumeak, lehenengo eskoletan, eta gero, 1938an, lan-arloan, Laneko Forua ezarrita, helburutzat zuena emakume ezkonduak tailerreko eta fabrikako lanetatik libratzea zenbait neurriren bidez: kontrolak, debekuak eta baita sariak edo pizgarriak ere¹²².

1939an errazionamendua eta gosea izan ziren nagusi. Gerra Zibilak eta Bigarren Mundu Gerrak krisi ekonomiko larria sorrarazi zuten; erregimen frankistak isolamendua eta autarkia ekarri zituen; etxe askotan ez zegoen gizonik –hilda, atxilotuta edo erbesteratuta zeudelako–; errepublikanoen bandoko gizon-emakumeek errepresaliak pairatzen zituzten, eta lege-aldaketek mugatu egin zuten ezkonduetako emakumeen enplegua eta lana. Testuinguru hura oso zaila zen herritar ororentzat, bereziki gerra galdu zutenenentzat eta emakumeentzat¹²³. Egia esanda, Estatu osoan, gerraondoko miseriak emakumeei eragin zien bereziki. Nabarmen egin zuen gora, adibidez, prostituzioak, 1956ra arte onartuta egon zen praktikak¹²⁴.

1939an, enplegu-bulegoetan langile gisa izena ematea debekatu zitzaizen emakumeei, familiaburu izanik lana familia mantentzeko behar zutenei eta ezkongabeei izan ezik¹²⁵.

Emakume askok dituzte gogoan garai haietako zailtasunak. Honela kontatu digu batek: “Gerran eta gerraondoan, errazionamenduarekin, Simonaren dendara

¹²⁰ GOROSPE, Begoña: “Eusko emakumeak: reconociendo su memoria desde una mirada feminista”, prentsan.

¹²¹ 2013/12/4ko elkarrizketa.

¹²² BARCENILLA, Miguel Ángel, “Historia contemporánea...”, *op. cit.*, 47.-48. or.

¹²³ LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia...*, *op. cit.* 83. or.

¹²⁴ ORTIZ, Manuel: “La mujer en la dictadura franquista”, Facultad de Humanidades de Albacete, Universidad Castilla La Mancha, maiatza, 2006.

¹²⁵ *Ibidem*.

joaten ginen, kartarekin; ez zegoen dirurik, eta dena errazionamendu-kartarekin egiten genuen”¹²⁶ (gazt.).

Gerraren ostean, herriko industria 1940. urtearen inguruan hasi zen hobetzen, berreraikitze-lanak abiarazi zituztenean.

Hala ere, enpresa batzuk denbora luzeagoz egon ziren egoera kaskarrean, hala nola gaileta-fabrikak. Batetik, gerraostean gailetak egiteko oinarrizko osagaien eskasia izan zelako, eta bestetik, erregimen berriak Loste, Fontaneda eta beste probintzia batzuetako beste zenbait gaileta-enpresaren alde egin zuelako eta zigortu egin zituelako euskal gaileta-fabrikak, probintzia “traidoreetakoak”, kontsumo-eskubideak ordaintzeko erabiltzen ziren bulegoen kontrolaren bidez (fielatoak), irina, azukrea eta legamia ez hornituta¹²⁷.

XX. mendearen erdialdea (1940-1960)

1940ko hamarkadaren hasieran, herriak 10.000 biztanle zituen, eta gizon-emakume haietatik 2.500ek lan egiten zuten industrian. Gerraosteko hamarkada horrek izan zuen aro industrial osoko biztanleria-hazkunde txikiena.

Frankismoaren lehen aldian, Estatuak hainbestearino zuzentzen eta kontrolatzen zuen ekonomia, ezen baldintza eta baimen ugari ezarri baitzituen enpresak ireki edo handitzeko eta lehengaiak edo makinak inportatzeko. Paper eta baimenen egitura hartan, handiak ziren eraginkortasunik eza eta ustelkeria, eta enpresen hornidurarako nahiz garapenerako arazoak eragin zituzten. Horrez gainera, biztanleen bizi-maila eta merkatuaren kontsumo-ahalmena nabarmen murriztu ziren. Hala eta guztiz ere, Errenteriako industria batzuek lehiakortasuna mantentzea eta baita areagotzea ere lortu zuten¹²⁸.

1943an, 26 lantegi garrantzitsu zeuden herrian, eta industria-sektorean lan egiten zutenen kopurua 1932. urteko kopuruaren parekoa zen. La Esmaltería

¹²⁶ 1939ko abuztuan, errazionamendua ezarri zuten, eta lehen familien elikaduraren oinarri ziren artikuluak, hala nola ogia, luxuzko artikulu bihurtu ziren. Eskura zitezkeen elikagaiak mugatuak ziren, eta behar baino kaloria gutxiago zituzten. Funtzionarioek herriko uztetatik eta aziendatik jasotzen zutena egoki irizten zioten tokian banatzen zuten, eta pregoilariak edo aguazilek iragartzen zuten produktu jakin bat iritsi zela, jendeak adierazitako saltokian jaso zezakeena, errazionamendu-karta erabiliz. Familia bakoitzak karta bat zuen, kupoidun taloitegi moduko bat. Hiru karta mota zeuden, familiaburuaren maila sozialaren, osasunaren eta lanaren arabera. Orokorrean, oso jaki gutxi ziren, eta herritarrek gose handia izaten zuten. Testuinguru hartan, emakumeek familia jakiz hornitzeko egiten zuten lana funtsezkoa zen, eta esfortzu-ordu luzeak eman behar izaten zituzten horretan. LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia...*, op. cit., 84. or.

¹²⁷ SÁNCHEZ, Esteban: *Artiach la fábrica de galletas de Bilbao 1907*, BBK, 2007, 139. or.

¹²⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de Oarsoaldea...”, op. cit., 33. or.

Guipuzcoana, G. Echevarría y Compañía (Pekin), Real Compañía Asturiana de Minas eta Fabril Lanera enpresek 200 pertsonatik gorako langile taldea zuten, eta La Papelera Española fabrikak, 400 pertsonatik gorakoa¹²⁹.

Nolanahi ere, lanak ez zituen bizi-baldintza duinak bermatzen, eta, errealitatean, baldintzek okerrera egin zuten, Francoren diktadurak indargabetu egin baitzuen II. Errepublikako lan-arloko legedia, debekatu egin baitzuen negoziazio kolektiboa, langile-elkarteen aurkako errepresioa bideratu baitzuen eta laneko harremanak zorrotz kontrolatu baitzituen Sindikatu Bertikalaren bidez. Gobernuak kontrolatu eta izoztu egin zituen soldatak, eta prezioak goratu egin ziren. Gose-garaia izan zen langileen etxe askotan¹³⁰.

Erregimenak, gainera, emakumeak etxetik kanpoko lanetik urruntzen zituzten ideiak eta legeak berrezarri, eta haiek betiereko adingabe gisa tratatzen zituen arauak sortu zituen, senarren, aiten edo anaien ardurapean egon zitezen beti¹³¹. Lan-arloko legediak fabrikaren esklabotasunetik askatu nahi zituen emakumeak, zegokien eginkizuna bete zezaten, hots, etxeaz arduratzen ziren emazte eta ama izatea¹³². Hori lortzeko, herri-administrazioan eta enpresa askotan ezkondu ostean emakumeek lana utzi behar izatea berrezarri zuten; emakume ezkonduak kontratatzea debekatu zuten –edo haiek kontratatzeke senarraren baimena eskatu zuten–; emakumeei lanbide edo eginkizun ugari debekatu zitzaizkien, eta, merkataritzan aritzeko eta euren soldata edukitzeko ere, emakumeek baimena eskatu behar zioten senarrari¹³³. Hala ere, emakume askok lanean jarraitu zuten Errenterian¹³⁴. Hamarkada amaitzean, udalerriko jarduera-sektore guztietako enpleguen ia laurdenak emakumeek betetzen zituzten¹³⁵.

Gobernuaren murrizketen ondoriozko bizi-baldintza gogorrez gainera, 1940. urtetik aurrera salbuespenak ezarri zituzten emakumeen lana mugatzen zuten arauetan, Lanaren Arautegi Nazionalen bidez. 1942ko Arautegi Legeak nahi-taezko neurri bihurtu zuen emakumeak lana utzi behar izatea ezkonduz gero, eta Estatu osoko hainbat enpresak beren araudietan sartu zuten klausula hori¹³⁶.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹³¹ Ikusi 4. eranskinean eskola batean garbitzaile baten kontra izandako kasua, non argi eta garbi identifika daitezkeen garai hartako ideia moralak.

¹³² BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹³³ BARCENILLA, Miguel Ángel: "Historia contemporánea...", *op. cit.*, 47.-48. or.

¹³⁴ Ikusi 5. eranskinean adingabeen lan-kontratu bat, 1946koa, lan-prozesuko partaide batek ekarria.

¹³⁵ BARCENILLA, Miguel Ángel, Errenteriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹³⁶ ORTIZ, Manuel Ortiz: "La mujer en la dictadura franquista", *op. cit.*

Arautegi horien salbuespenak sektore espezifiko batzuetan baino ez zituzten aplikatu, hala nola zuntz artifizialen sektorean, irundako gaien sektorean, jantzigintzan, tindategien sektorean, Estatukoa ez zen irakaskuntzan, jantzien sektorean, jostailuen sektorean, emaginen sektorean eta bakailaoaren sektorean. Sektore horietan emakumeen presentzia hain handia eta ezinbestekoa zenez, ezinezkoa zen emakumeen ordeztatzeko gizonak ipintzea, eta lan egiten jarraitu ahal izan zuten, egoera zibila edozein zutela ere¹³⁷. Horrek azaltzen du urte haietan eta 1960. urtera arte Espainia osoan emakumeen soldatapeko lanak izan zuten gorakada¹³⁸, norbanakoen eta enpresen beharrak gobernuaren debeku eta salbuespenekin nahasita ageri ziren testuinguru hartan.

1942an, Manufacturas el Yute fabrikari obrak egin zituzten Oiartzun ibaia bideratzeko, ostalua bertan hartu zuen batailoiak bizi ahal izateko. Langileen batailoi horiek Lanaren bidez Penak Luditzeke Legeak osatu zituen, 1939an, eta atxilotuta egonik zigorrak espetxeetan bete ordeztatzeko lan eginda ordaintzen zituztenek osatutako taldeak ziren. Eskulan merkea ziren –ia esklaboak–, eta azpiegiturako eta berreraikuntzako obretan erabiltzen zituzten. Oso lan gogorra egiten zuten, eta ordainsari oso txikia jasotzen zuten, familiei igortzen zitzaiena zuzenean, baina, gutxienez, kartzelan baino mugimendu-askatasun handiagoa zuten. Manufacturas el Yute lantegiko soldadu langileek bizi-baldintza ezin txarragoak zeuzkaten, eta batek baino gehiagok izan zuten tifusa. Batailoi horrez gainera, beste bi izan ziren Erreterian: bat Florentino Loidiri konfiskatutako etxe batean, eta beste bat Biteri eskoletan¹³⁹. Batailoi horiek eraiki zuten Hondarribira doan Jaizkibelgo errepedea, edo gutxienez haren zati bat.

1940ko hamarkadan, hirigintzako zenbait lan eta herria hedatzeko obrak gauzatzeko plana prestatu zuten, baina garai hartako udal-finantzekin ezinezkoa izan zen asmo horiek garatzea.

1950ean, herriak 13.000 biztanle zituen. 1.270 emakumek lan egiten zuten udalerriko ekonomia-sektore guztietan, eta biztanle aktibo guztien % 64k industria-sektorean ziharduten, hau da, lana zuten hiru pertsonatik bi fabriketan aritzen ziren. Beraz, lantegiak gazteentzako jomuga nagusi eta penintsularen barnealdeko nekazaritza-eremu deprimietako langileen erakargarri bilakatu ziren¹⁴⁰.

¹³⁷ LOZA, Silvia; RUIZ, María; TRANCHE, Mercedes: *Historia... op. cit.*, 145. or.

¹³⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel, "Historia contemporánea...", *op. cit.*, 49. or.

¹³⁹ ZABALETA, Mikel: "Frankismoa Gerran eta Gerraondoa", Juan Carlos Jiménez de Aberasturi Corta (zuz.), *Erreterriako Historia*, Erreterriako Udaleko Kultur Batzordea, 1996, 409. or.

¹⁴⁰ BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado...", *op. cit.*, 33. or.

XX. mendearen erdialdeko hamarkada horretan, etxebizitzaren eskasiak arazoak sortu zituen berriz: immigrazio-fluxuak berdin jarraitu zuen, eta, 1950eko datuen arabera, 160 familiak gela bat bakarrik zeukaten. Familia horien erdiak baino gehiago hiruzpalau kidekoak ziren, pilaketa handia zen, beraz. Orduan ekin zioten aurreko urteetan aurreikusitako hirigintzako proiektuak gauzatzeari: Alaberga auzoa 1952an eraiki zuten, 563 etxebizitzarekin; ibaia Fanderiatik Zumardiraino bideratu zuten; Santa Klara kaleko ermita eraitsi zuten; udal-merkatua lekuz aldatu zuten; Foru plaza zabaldu zuten; lorategi bat jarri zuten Biteri eskolen eta Nafarroako hiribidearen artean, eta hiriko lurzorua Lartzabal auzo berriraino hedatu zuten¹⁴¹. Era berean, Ondartxo auzoa handitu zuten; Iztietako paduren lehorketa eta eraikuntza abiarazi zuten, eta Gabierrota auzoko lehen etxeak eraiki zituzten¹⁴².

Alfonso XI kalera ematen duen aldea 1955ean. (Argazkia: Erreterriako Udal Artxiboa A006F041).

¹⁴¹ BARCENILLA, Miguel Ángel, Erreterriako emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

¹⁴² BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado de...", *op. cit.*, 35. or.

1954an, bizi-maila 1936. urtekoarekin parekatu zen. Industriak erritmo ona hartu zuen berriz, biztanleen kopurua eta herria bera handitzearekin batera. Aldi hartan, kanpotik iritsitako biztanle gehienak Gaztelan sortuak ziren.

Urte hartan bertan beste erakusketa bat egin zen, 1903koaren antzekoa, eta hainbat tamainatako 51 enpresak parte hartu zuten. Errenteriako industriaren egituran aldaketa nabarmen bat gertatu zen; izan ere, askotariko produkzioari eusten bazion ere, metalurgiaren sektorea gainerakoek baino eragin handiagoa izaten hasi zen, bi urte lehenago, 1952an, Victorio Luzuriaga enpresa instalatu baitzen herrian, José Oruetaren galdategi zaharra ordeztu eta handitu zuena¹⁴³.

Urte haietan bazen lana, eta orduan hasi zen sortzen 70eko hamarkadara arte iraun zuen kultura bat, batik bat gizonei eragiten ziena, non aprendiz gisa sartzen ziren fabriketan, eta hor egiten zuten aurrera bizitza osoan: aprendiz ondoren ofizial, ofizial ondoren arduradun eta horrela egiten zuten ibilbide profesionala. Lanbide-heziketa balioesten zen, baita sustatu ere, enplegua lortzeko bide erraza zela uste baitzuen jendeak. Enpresa eta kargu anitz zeudenez, jarduera bat baino gehiago probatzeko aukera izaten zuten, gustukoa aurkitu arte. Garai hartako ideia zen lana bizitza guztirako zela, baina 1975eko krisialdiak aurkakoa erakutsi zien¹⁴⁴.

Dinamika horren ondorioz, eta hori bultzatzeko, ugaritu egin ziren lanbide-heziketako eskolak: 1952an, La Asunción (garai bateko gaueko Arte eta Lanbide Eskola) handitu zuten, formakuntza denbora osoz eskaintzeko, eta 1958an Ciudad Laboral Don Bosco zentroa ireki zuten¹⁴⁵. Emakumeetako batek gogoan dauka neskak ikusten zituela “uniformea jantzita, ogitarteko bila joaten Kaputxinoetara. Mantal zuri-urdina eramaten zuten. Elektrizitateko eta telebistako ikastaroak egiten zituzten, eta horrelakoak” (gazt.). Baliteke emakume batzuek halako ikasketak egin izana, baina duela gutxi arte egon da, eta oraindik ere badago, genero-arrakala lanbide-heziketan, eta ogibide edo arlo jakin batzuk, hala nola elektrizitatearena, sozialki ez dira emakumeentzako modukotzat hartu, edo ez dira erakargarriak izan haientzat, hainbat arrazoi izan direla tarteko. Kontuan hartzen badugu denbora luzez hezkuntzan bereizketa izan zela, gizonek eta emakumeek eskola-aukera desberdinak izan zituztela eta aztertzen ari garen garaian eta testinguruan ez zela

¹⁴³ *Ibidem*, 33. or.

¹⁴⁴ BARCENILLA, Miguel Ángel, 2013/12/4ko elkarriketa.

¹⁴⁵ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de...”, *op. cit.*, 34. or.

aukera-berdintasunik egon, pentsa dezakegu emakumezkoen formakuntza horrelako eskoletan salbuespena izango zela¹⁴⁶.

Hogei urte haietan, XX. mendearen erdialdean, frankismoaren testuinguruan, langile-mugimendu gutxi izan ziren. Batetik, lana zegoelako eta ekonomiaren suspertzeak aurrera egiten zuelako, eta bestetik, diktaduraren aldi hori aurrekoa baino askoz errepresiboagoa eta zurrunagoa izan zelako. Hala ere, 1947tik 1956ra bitartean indar antifrankistek zenbait greba deitu zituzten, eta nolabaiteko jarraipena lortu zuten eskualdeko industrian¹⁴⁷. 1956an paper-fabrikan egin zuten grebak, esaterako, bost egun inguru iraun zuen, eta produkzioa geldiarazi zuen.

1959an, erregimenak beste norabide bat hartu zuen politika ekonomikoan, eta apurtu egin nahi izan zuen faxismoak Alemanian eta Italian porrot egin ostean Espainiaren gainean ezarritako isolamendua; alde batera utzi zuen autarkia, eta nazioarteko ekonomiara ireki zuen merkatua. Irekiera horrek eta nazioarteko onarpena jasotzeko beharrak –ez onarpen ekonomikoa bakarrik– aldaketak eragin zituzten arlo askotan, hala nola lan-arloan¹⁴⁸, eta berriz gertatu ziren eraldaketak eta hazkundea emakumeen lanean eta bizitzan.

Hamarkada horren amaieran hasi ziren ezartzen erreforma ahul batzuk emakumeen gaitasun juridikoari begirako sexuagatiko diskriminazioaren aurka, nahiz eta diskriminaziorik eza babesten zuen printzipio horrek desberdintasunak ezartzen zituen: ezkongabe adinez nagusientzat bakarrik zen aplikagarria. Zertxobait geroago, 1961eko uztailaren 22ko Legeak debekatu egin zuen sexuaren arabera lan-diskriminazio oro, eta, berariaz, soldatari lotutako diskriminazioa. Ezkonduz gero lana utzi behar izateari buruzko klausulak bertan behera utzi zituzten lege horren ondorioz¹⁴⁹.

1960-1975: industriaren garapen-garaia

Estatuak autarkismoari uko egin zionean, udalerriko hazkunde-parametro guztiak izugarri hazi ziren. Lantegien kopurua, industriako langileen kopurua eta produkzioaren kantitatea eta kalitatea oso bizkor handitu ziren, eta oso kopuru altuak lortu zituzten. Ekonomia industrialak bizkortu egin zen. Egia da zenbait lantegi

¹⁴⁶ Emakumeek herrian oro har zer-nolako hezkuntza jaso zuten, lanbide-hezkuntzan zer presentzia izan zuten eta genero batean zein bestean zer profil nahiz ogibide nagusitu ziren ikertzea interesgarria izango litzateke. Udal Artxiboan gaueko eskolei eta arte nahiz lanbide eskolei buruzko dokumentazio ugari dago, oso erabilgarria horrelako ikerlan baterako.

¹⁴⁷ BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado de...”, *op. cit.*, 34. or.

¹⁴⁸ BARCENILLA, Miguel Ángel: “Historia contemporánea...”, *op. cit.*, 49. or.

¹⁴⁹ ORTIZ, Manuel: “La mujer en la dictadura franquista”, *op. cit.*

Hainbat usainek betetzen zuten gainezka herria: usain gozo eta atseginak, Olibeteko gaileta-fabrikakoak eta ordurako okindegi ez ezik gozotegi ere bazen Lekuona lantegikoak (1963an lokal handi batean instalatu, eta sektoreko erraldoi txiki bilakatu zen, eskualde osoan hedatu zena)¹⁵¹; eta usain desatseginak, Levaduras el Danubio Azul destilategikoak eta paper-fabrikakoak.

Aldaketa demografikoa

Industriaren garapen-garaiak ezaugarri izan zuen udalerriko biztanle kopuruaren gorakada nabarmena, arrazoi nagusitzat izan zuena probintziako gainerako tokietatik eta Estatu osotik jende asko eta asko iritsi izana, ekoizpenaren hazkunde-erritmo hari eusteko ezinbestekoa. 1960an, 18.642 biztanle izatera iritsi ziren (50eko hamarkadan baino ia 6 mila biztanle gehiago), eta, data horretatik aurrera, Erreneriako biztanleen hazkunde-erritmoa ikaragarri handitu zen. Esan genezake Gipuzkoa osoko hazkunde-erritmo biziena izan zuela Erreneriak 60ko eta 70eko hamarkaden artean. Biztanleen kopuruak gora jarraitu zuen 1975era arte, eta urte hartan lortu zuen errolatutako gizon-emakumeen gehieneko historikoa: 46.329 pertsona. 1963an, hamar biztanletik sei bakarrik ziren Errenerian sortuak.

Industria eta biztanleria hedatzen ari ziren testuinguru hartan, hirigintzako ereduak drastikoki aldatu zen, auzune handiak eraikitzen hasi baitziren Iztietan eta Galtzarabordan. Auzo horietako bakoitzean mila etxebizitza inguru eraikitzeko asmoa zuten, etxebizitzaren beharra asetzeko. Eskaria oso handia izan zenez, aurreikusitako denboraren erdian eraiki behar izan zituzten etxebizitzak. Emakume batek kontatu digu nolakoak ziren Iztietako baratzeak auzune bilakatu aurretik, eta beste batek gogoan dauka Galtzarabordaren eraikuntza: “Etxebizitzak non egongo ziren ikustera etorri ginenean, hau zulo bat besterik ez zen, eta etxe hauek egin zituzten, eta gero gainerakoak, txikiagoak. Etxe horien guztien eraikuntza-prozesua ezagutu dut” (gazt.). Adineko beste emakume batek Erreneriaren paisaia gertatutako aldaketa handiak aipatu dizkigu:

Lehen, denak herrikoak ginen, eta han bizi ginen. Gero, 60ko hamarkadan, jendea etortzen hasi zen, eta biztanle gehiago izan zituen herriak. Hau (Galtzaraborda) mendia zen; lehen, bidezidorrak zeuden fabrikara igotzeko edo San Andres kooperatibara joateko, eta ondoren eraikinak, bata bestearen ondoan (gazt.).

¹⁵¹ MITXELENA, Antton: “Lekuona”, op. cit., 26. or.

Gero Gabierrotako, Agustinetako eta Morrongilletako auzuneak sortu zituzten. Eraikin garaiak eraiki zituzten, behar adina etxebizitza egin ahal izateko, eta joera hori areagotu egin zen hurrengo urteetan. 1971n eraiki zituzten Pontikako auzuneak, ia Olibet osoa, 398 etxebizitza Beraunen eta 220 Kaputxinoetan. Ordurako, herriko biztanle gehienak hiri-eremuan bizi ziren. 50eko hamarkadaren amaieran herriak 4.000 etxebizitza bakarrik zituen; 70eko hamarkadarako, beste 6.000 eraiki zituzten, eta 1971tik 1975era bitartean, beste 4.500 inguru¹⁵².

Enpresa askok etxebizitza propioak eraiki zituzten beren langileentzat: Niessenek fabrika kokatuta zegoen kalearen beste aldean egin zituen etxeak, Biteri eskolaren inguruan, gorantz; ingeniaria eta zuzendaria bizi ziren bertan; La Papelera Española enpresak errepide nagusian egin zituen langileentzako etxeak. Geroago, beste etxe multzo bat eraiki zuen Miguel Aldunzin kalean, horiek ere langileentzat, eta gaur egun hortxe jarraitzen dute, egoera ezin hobean. Kontatu digutenez, dorre bereizgarritzat osatutako Kaputxinoetatik Erreteriaraino joateko udareondotatik igaro behar zen. Auzo berriak herrian integratzen joan ziren, nola edo hala.

Langileen egoera

Miguel Ángel Barcenillak gogoratzen duen moduan, langile-kulturak aldaketa nabarmena izan zuen garai hartan. 1961ean, indarrean sartu zen Hitzarmen Kolektiboen Legea, negozio kolektiboa onartu zuena eta langileen aldarrikapenarako bide berriak ireki zituen. Ezkutuko langile-elkarteek lekua kendu zioten, pixkanaka eta itzalpean, Sindikatu Bertikalari. Handituz zihoan langileen presioa, eta, hazkunde ekonomikoko urte haietan, hobekuntzak lortu zituzten soldatetan eta lan-baldintzetan. 60ko hamarkadaren azken urteetan enplegu osoa, Gizarte Segurantzako estaldura zabala eta lanpostu finkoen orokortzea eskuratu zuten industriako enpreetan.

Nolanahi ere, lan-baldintza haiek ez zuten lortu gatazka sindikalak, mobilizazio politikoak eta hirigintza duin baten aldeko aldarriak baretzea. Etxebizitza-arazoak eta pobrezia-arazoak ez ziren arindu. Izatez, ongintzako elkarteak sortzen hasi ziren, familia pobreei laguntzeko¹⁵³. Lan-arloari dagokionez, 1962an greba bat egin zuten Luzuriagan, gizonen eta emakumeen arteko berdintasuna eskatzeko.

1961ean, Estatu osoan indarrean sartu zen “61eko Legea”, sexuaren araberrako lan-diskriminazio oro debekatzen zuena, eta zehazkiago, soldadari lotutako

¹⁵² BARCENILLA, Miguel Ángel: “El pasado...”, *op. cit.*, 36. or.

¹⁵³ BARCENILLA, Miguel Ángel, Erreteriaraino emakumeen historiari buruzko hitzaldia..., *op. cit.*

diskriminazioa. Lege hori inflexio-puntua izan zen, emakumezko langileen kontrako politika baztertzailak etetera behartu baitzuen enpresa asko¹⁵⁴. Protesten ondotik Luzuriagan eta beste fabrika askotan lanpostu berdinean ziharduten gizon nahiz emakumeek soldata berdina jasotzea lortu bazuten ere, errealitatean soldata-diskriminazioa ez zen desagertu, lanpostuetan desberdintasunak baitzeuden. Nagusiki emakumeek betetako lanpostuak, produkziokoak, okerren ordainutakoak ziren, eta gizonek gauzatutakoak berriz, mekanikakoak, ordainsari hobea zuten.

Industrializazioko aldi horretan, aurrekoetan bezalaxe, emakumeek presentzia handia izan zuten langile gisa fabriketan. Testuinguru hartan gertatu ziren aldaketa kulturei, legegintzako aldaketei eta aldaketa sozialei esker, emakumeek are partaidetza nabarmenagoa izan zuten produkzioaren eta industriaren alorrean. Batik bat, ezkonsariaren sistema desagertu zelako eta horrek erraztu egin zuelako emakume askok lanean jarraitzea ezkondu ondoren ere.

Orduko pentsamoldean agertu zen aldaketa garrantzitsu bat lanaren garrantziari buruzkoa izan zen. Emakumeek soldata-berdintasunaren aldeko borrokan eta langile-mugimenduan parte hartu zutelako, mugimendu feminista hasiberriaren eragina nabaria zelako eta laneko mugak agintzen zituzten araudiak murriztu zirelako, emakumeek beste esanahi bat eman zioten enpleguari, eta ahalduzko tresnatzat hartu zuten. 60ko hamarkadan, familiaren behar ekonomikoei

Emakumezko langileak Niessen fabrikatik irteten. 60ko hamarkada. (Argazkia: Errenteriako Udal Artxiboa A006F062).

erantzuteko behin-behineko jarduera izateari utzi, eta kutsu sinbolikoko beste gauza batzuk lortzeko bide bilakatzen hasi zen, independentzia bermatzeko bide, esaterako.

1970eko hamarkadak ezaugarri izan zituen langile-kontzientziaren hedapena eta lan-eskubideen aldeko borroka eta aldarrikapena industrian. Herriko enpresa

¹⁵⁴ ANCIZAR, Arantza Ancizar: *Voces femeninas tras la sirena de la fábrica. Las trabajadoras de Edesa, 1941-1985*. Ayuntamiento de Basauri, Basauri, 2008, 59. or.

indartsuenetako emakumezko zein gizonezko langile ia guztiek egin zituzten grebak eta mobilizazioak, eta ia urtero izan ziren horrelakoak.

Hainbat arrazoik azaltzen dute hori. Alde batetik, ez zegoen hitzarmen kolektiborik industria-sektoreka, hortaz, zenbait sektoretako enpresa gehienek elkarrekin egiten zituzten grebak. Horrez gainera, mugimendu sindikala, itzalpean egonda ere, oso bateratuta zegoen, eta helburu berberak zituen. Beste alde batetik, garapen industrialeko etapan erabat aldatu ziren ekoizteko eredua eta modua. Industria modernoa bazen ere, eskuz ekoizten zen, gerora ezarriko zena baino erritmo motelagoan eta ez hain estuan; 60ko hamarkadaren erdialdean, baina, aldatu egin zen hori. Ekoizpen-erritmoa nabarmen handitu zen, eta orduan hasi zen teknifikazio-prozesu bat, langile taldearen gaineko kontrol are zorrotzagoa ekarri zuena. Kateko produkzioaren ondorioz, lanaldiak askoz gogorragoak eta estresagarriagoak ziren. Presioa eta esplotazioa ezaugarri zituen une hartan, langile-kontzientzia eta kontzientzia sindikala indartu egin ziren. Horregatik ugaritu ziren soldata hobia, lanorduen murrizketa eta beste zenbait neurri eskatzeko grebak.

Eraldaketa sozial haiei eta aldarrikapen haiei errepresio biziz erantzun zioten agintariak, eta industriagune garatuenetan izan ziren gatazka gehien, eta intentsitate handieneko grebak eta errepresioa¹⁵⁵.

Emakumeak beste lan-eremu batzuetan

Beste garai batzuetan bezalaxe, hamarkada horietan ere merkataritzako eta zerbitzuetako jarduerak ugaritu egin ziren, industriaren garapen handiarekin batera: ile-apaindegiak, jostundegiak, jostuntzako eta brodalanen tailer txikiak, lurrindegiak eta drogeriak eta abar luze bat. Lanbide horietatik gehienak herriko emakumeek bete zituzten.

Herrian, garapen industrialeko garai harekin lotutako beste fenomeno interesgarri bat ekonomatuen sorrera izan zen: enpresek sortu eta kudeatutako dendak, kalitatezko produktuak merke eskaintzen zizkietenak fabriketako langileei. Denboraren poderioz, denda horietako batzuk supermerkatu-kate bihurtu ziren, edo desagertu. Ekonomatua ez zeukaten enpresa guztiek; legez, 1.000 langiletik gora zituztenak bakarrik zeuden behartuta horrelako kooperatiba bat sortzera. Paper-fabrikak bere ekonomatua sortu zuen, 1959an, langileei nolabaiteko abantailak eskaintzeko soldatak igo gabe, bertako produktuak oso merkeak baitziren. Garai hartan, Luzuriaga galdategiak eta RENFEk izan zuten, besteak beste, ekonomatua.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 93. or.

Ekonomatuen irekierak lanpostu gehiago sortu zituen, batik bat emakumeentzat, askok lana lortu baitzuten saltoki horietako dendari gisa. Hala bada, produkzioan ia emakumerik ez zuten enpresatan, hala nola Luzuriaga galdategian eta paper-fabrian, emakumeak sartu ziren beste espazio edo atal horien bidez.

Beste saltoki txiki batzuek zailtasunak izan zituzten ekonomatuekin lehiatzeko, eta, 70eko hamarkadaren hasieran, herriko denda txiki ugari ateak itxi behar izan zituzten. Nolanahi ere, beste gertaera bat izan zen, nagusiki, merkataritzan eragin negatiboa izan zuena: desindustrializazio-prozesua hasi zen herrian. 1973an hasitako nazioarteko krisiak eragin zuzena izan zuen Erreenterian handik denbora gutxira.

Desindustrializazioa: 1975etik aurrera

Krisi ekonomikoak herriko bizitza hankaz gora jarri zuen denbora gutxian, eta, 1975etik aurrera, haren eragina nabarmena izan zen: langabezia-tasak gora egin zuen, % 20tik gorakoa izatera iristeraino, eta, pare bat urtean, herriko fabrika indartsu eta aitortuenetako asko itxi egin zituzten, Fabril Lanera, Sociedad de Tejidos de Lino (Fabrika Handia) eta Luzuriaga, besteak beste. Eta lekualdaketak ere gertatu ziren: urte batzuk lehenago, 1970ean, Paisa eta Olibet enpresenak; gero, Niessen Oiartzunen instalatu zuten (1980), eta Esmaltería Guipuzcoana urte batzuk geroago birkokatu zuten (1994).

Duela 35 bat urte herriko enpresa indartsuenak desagertzen hasi ziren: Niessen, Pekin... Desagertu zen lehenengoetako bat Fabril Lanera izan zen –pauma bat zuena logotipo gisa–. Esmalteria eta Cafeteras Omega ere duela urte asko desagertu ziren (gazt.).

Krisiarekin batera, produkzioko prozesuak eta faseak gero eta gehiago automatizatu eta espezializatu ziren, eta, ondorioz, produkzioa fase edo osagai bakoitzean espezializatutako enpresetan bereizi zen. Horretarako, beharrezkoak ziren eraldaketa sakon eta bizkorak, bestelako kudeaketa-moduak eta ezagutzak¹⁵⁶.

Ez zen erraza izan krisialdian aldaketa horiei heltzea. Irekita jarraitu zuten herriko industria gehienek drastikoki murriztu zituzten langile taldeak, eta joera hori mantendu egin zen hurrengo urteetan: 1981ean, G. Echeverría y Cía, S.A. (Pekin)

¹⁵⁶ MERINO, Juan Carlos: “La transformación estructural de las empresas y del tejido industrial”, *100 urteko garapena Erreenterian eta bere eskualdean*, Oarsoaldea Eskualdearen Garapenerako Elkartea eta Erreenteriako Udala, 2004, 45. or.

enpresak 398 langile zituen; 1994an, berriz, 119 bakarrik, hau da, laurdena baino zertxobait gehiago¹⁵⁷.

Industriek sortzen zuten kutsadura ere haiek hiritik ateratzeko beste alderdi garrantzitsu bat izan zen. Betidanik izan ziren arazoak, baina 60ko hamarkadaren amaieran erreklamazioak eta kexak ugaritu egin ziren, eta hiriaren bideraezintasuna areagotu egin zen. Kamioien trafiko handia, partikula kutsatzaileen isurketa, zarata, Oiartzun ibaira isuritako lokatz industrialak, uraren erabilerari eta hornikuntzari lotutako gorabeherak eta beste zenbait arazo sortzen ziren lantegien inguruan. 1963an, kexa bat aurkeztu zuten Gráficas Urezbea enpresaren kontra, sortzen zuen zaratagatik¹⁵⁸; eta 1969an, Gabierrotako Laguntasuna elkarteak Victorio Luzuriaga enpresak eragindako kalteak kontrolatzeko esku har zezala eskatu zion Udalari, nahiz eta irtenbidea atzeratzen joan zen Errenteriako lantegia itxi eta 1983an jarduera Pasai Antxora eraman zuen arte¹⁵⁹. Hura izan zen hiri-eremuko azken galdategia, baina, esan bezala, asko eta asko izan ziren urte batzuk lehenago berregituratzen, ixten edo lekualdatzen hasi ziren enpresak.

Errenteriaren ikuspegia airetik. (Iturria: <http://www.ondarea-errenteria.eus>).

¹⁵⁷ BARCENILLA, Miguel Ángel: "El pasado...", *op. cit.*, 38.-40. or.

¹⁵⁸ Errenteriako Udal Artxiboa, 150. kaxa, 9. espediente. 1963. urtea.

¹⁵⁹ LACUNZA, Juan Miguel: "La empresa Victorio Luzuriaga en Rentería", *Oarso*, 47. zk., 2012, 29.-30. or.

Herriko fabriken eta biztanleria aktiboaren kopuruak erdira murriztu ziren 1975etik 1989ra bitartean. 1975ean, biztanleen bostenak bakarrik ziren Erreenterian sortuak, eta ordurako kanpotik etorritako biztanle ugari zegoen, Gipuzkoatik eta Euskaditik iritsitakoak batzuk, eta Estatuko beste toki batzuetatik iritsitakoak gehien-gehienak, nagusiki Gaztela eta Leondik, Galiziatik, Andaluziatik eta Extremaduratik (jatorri horietakoak ziren biztanleen erdiak baino gehiago). Urte hartatik aurrera, ordea, biztanleen kopurua beheraka hasi zen, ziztu bizian. Lanik ez zegoenez, etorkinek alde egin zuten herritik, eta industrializazio-prozesua hasi zenetik lehen aldiz gertatu zen hori. Bi hamarkada eskasean, biztanleen kopurua 40.000tik behera geratu zen.

Kondizio haiek industriak Erreenterian izandako prozesuaren eta garapenaren amaieraren hasiera markatu zuten. Lantegiak ia erabat desagertu ziren herriko paisaiatik eta lan-arlotik. Hamarkada batean baino gutxiagoan, Erreenteriak fabrika artean bizitzeari utzi zion, eta industria nola desegiten zen ikusi zuen, nola galtzen zuen bere eragile ekonomiko eta soziala. Beste era batera esanda, ordutik aurrera Erreenteria ez zen izango industriaren sinonimo.

Industria-enpresa gutxi samar mantendu zituzten irekita, eta enpresa txiki eta ertainak ziren: industriako ETEen garaia zen. Gune asko zeuden, baina espezializatuagoak, indarrean zegoen produkzioko logikari jarraiki. Horrelakoetan, indartu egin zen profil tekniko-enpresariala¹⁶⁰.

Horrez gainera, industrialdeetan kokatu zituzten, hiriaren kanpoaldean, edo mugan, edo udalerri mugakideetan; hortaz, fabrikak desagertu egin ziren erdigunetik. Salbuespen bakarra paper-fabrika izan zen: zailtasun handiak ditu beste nonbait birkokatzeko, eta gaur egun ere ibai ondoan jarraitzen du, Papresa izena hartuta. Industrialdeak modu koordinatuan sortu zituzten Oarsoaldeko mankomunitatean, eta koordinazio horren xedea izan zen udalerrien arteko lankidetzaren bitartez industriaren sektoreari eustea¹⁶¹.

Fabrika artean hazi ziren emakume eta gizon haietako askok fabrikak nola desegin zituzten ere ikusi zuten, eta horrek izandako ondorioen lekuko izan ziren. Honela kontatu digute:

Fabrikak erdigunetik kendu, eta industrialdeak osatu zituzten Erreenterian. Araudi berria onartuta, fabrikek ezin zuten herrien erdiguneetan kokatuta egon, eta industria kanpoaldera eraman zuten (gazt.).

¹⁶⁰ MERINO, Juan Carlos: "La transformación...", *op. cit.*, 45. or.

¹⁶¹ *Ibidem*, 47. or.

La Papelera Española da herriaren erdialdean kokatuta jarraitzen duen enpresa bakarra. Gainerakoak itxi egin zituzten, edo lekuz aldatu zituzten, industrialdeetara, adibidez Carassa, edo beste herri batzuetara, adibidez, Niessen (gazt.).

Aldaketa horiek gertatu zirenetik, ekonomia berri gisa ezagutzen dena sortu zen herrian. Hau da, ekonomia-eredu berri bat, non industria ez den erabat desagertzen baina eragile nagusitzat dituen hirugarren sektorea, administrazioa, merkataritza eta zerbitzuak, eta eraikuntza.

Errenteriako antzinako fabrika entzutetsuen ibilbidea urrundu egin da herritik eta bertako biztanleen bizitzatik. Niessen enpresa, adibidez, Oiartzungo Aranguren industrialdera lekualdatu zuten, eta atzerriko enpresatako bazkideak izaten hasi zen, eta, azkenik, bateratze-prozesu bati ekin, eta 1998an 140 herrialdetan lan egiten duen multinazional baten eskuetan geratu zen: Asea Brown Boveri taldea¹⁶².

Herriko erdigunean antzina fabrikak zeuden tokietan etxebizitzak, plazak, eraikin kulturalak eta merkataritzako eraikinak altxa zituzten. Pekin udaltzaingoaren behin-behineko egoitza izan zen. 1981ean, Udalak Paisa enpresa kokatuta zegoen orubea plaza bilakatzea erabaki zuen; gaur egun, Musika plaza izenez da ezaguna. Esmaltería Guipuzcoana, 1994an eraitsia, aparkaleku izan zen denbora batez, eta gero 115 etxebizitza eta plaza bat eraiki zituzten bertan. Niessen enpresa kokatuta egon zen orubean merkaturia, Niessen zinemak, Errenteria Hiria Kulturgunea, plaza bat, Eresbil - Musikaren Euskal Artxiboa eta Errenteria Musikal Udal Kontserbatorioa daude gaur egun. Hona hemen emakume batek adierazitakoa:

Fabriken eraikin gehienak desagertu egin dira, eta horien lekuan plazak eta etxeak eraiki dituzte. Koldo Mitxelena plazari jende askok esaten dio Esmalteria plaza, hor baitzegoen kokatuta fabrika (gazt.).

¡Niessengo plazan eta beste batzuetan adreilu gorriko tximiniak eraiki dituzte, Errenteriako goraldi industrialaren ikur eta oroigarri, eta, zehatzago, toki horietan kokatuta egondako enpresen aztarna gisa¹⁶³.

Herriko fabriken desagertze etengabeak domino-efektua izan zuen, eta saltoki askok itxi behar izatea ekarri zuen.

¹⁶² “Niessen. Una marca en constante evolución”. *100 urteko... op. cit.*, 106.-107. or.

¹⁶³ Pedro Picavearen lanak, besteak beste, XX. mendearen amaieran herrian gauzatutako hirigintzako eta antolamenduko planak eta ekintzak lantzen ditu, eta auzo bakoitzean egindako lan eta izandako aldaketa nagusiak dokumentatzen ditu. PICAVEA, Pedro: “Errenteria gaur egun 1975-1996”, Juan Carlos Jiménez de Aberasturi Corta (zuz.), *Errenteriako Historia*, Errenteriako Udaleko Kultur Batzordea, 1996, 501.-526. or.

Esmaltería Guipuzcoana enpresaren garai bateko instalazioak. (Argazkia: Jesús Hospitaler, *Errenteriako Historia*, 512. or.).

Nik fabriken itxiera bizi izan nuen. Bere garai onena ezagutu nuen eta bere garai txarrena. Gainera, Olibet fabrika guk oso ezaguna genuen, hor pastelero frantzesak oso famatua zegoen. Burgosera joan zen. Orain dela 30-35 urte hasi ziren fabrikak ixten eta horrek bere eragina izan zuen herriko dendetan. Guk gure denda itxi genuen garai hartan.

Industriaren krisia herrira iritsi zenean, jende askok alde egin zuen Errenteriatik. Fabrikak desagertuz joan ziren heinean, biztanleria murriztuz joan zen. Jende askok hartu zuen aurretiko erretiroa, eta jaioterria itzuli zen (gazt.).

Aldaketa handiak gertatu badira ere, bizitasuna, giro handia eta mugimendua dago oraindik, emakumeek kontatu digutenez. Haien ustez, Errenteria eta haren dinamismoa, aniztasuna eta denbora luzez hiria bera eratu zuten jarduera anitz eta erakargarriak ez ziren industriarekin hil.